

Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi, MEUDED, 2024; 20(2), 73-90.

TÜRKÇEDE *UMUT* DÜĞÜM SÖZCÜĞÜNÜN ÖRÜNTÜSEL GÖRÜNÜMLERİ: DERLEM TEMELLİ BİR ÇALIŞMA¹

Co-occurrence Properties of the *Umut* Node Word: A
Corpus-Based Research

“Çünkü biraz sonra umut başlar her günkü, başlar.”

Turgut Uyar

Yasemin KOÇ², Fatma ÇALIŞKAN³, Damla ÖZDEMİR⁴, Müjgan
TOKTAY⁵, Ayşe Eda GÜNDOĞDU⁶

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi², Adıyaman Üniversitesi³,
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi⁴, Necmettin Erbakan Üniversitesi⁵,
Necmettin Erbakan Üniversitesi⁶

ORCID ID: 0000-0001-5882-7623, 0000-0002-9772-5117,
0000-0003-3021-7027, 0009-0006-8679-8683, 0000-0002-9074-7903

¹Bu çalışmada 3501 programı kapsamında 121K705 numaralı ve “Türkçede Ad Örüntüleri: Eşdizimlilik, Dilbilgisel Birliktelik, Anlam Tercihi ve Anlambilimsel Söylem Ezgisi Görünümleri -Derlem Temelli Bir Uygulama” başlıklı TÜBİTAK projesinin bünyesinde, TÜBİTAK BİÇABA-Birlikte Çalışıp Birlikte Başaracağız Burs Programı kapsamında yürütülen araştırma sürecinin çıktılarından yararlanılmıştır. Katkılarından dolayı TÜBİTAK’a teşekkür ederiz.

²Doktora Sonrası Araştırmacı, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yasminkoc07@gmail.com

³Doktora Bursiyeri, Adıyaman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, f.caaliskan@gmail.com

⁴Yüksek Lisans Bursiyeri, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, daamlaa.473@gmail.com.

⁵Lisans Bursiyeri, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, mujgantoktay@gmail.com.

⁶Proje Yürütücüsü, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Dilbilimi Bölümü, aedagundogdu@gmail.com.

Gönderim tarihi: 08 Aralık 2023; Kabul tarihi: 5 Şubat 2024

Kaynak gösterimi: Koç, Y., Çalışkan, F., Özdemir, D., Toktay, M., ve Gündoğdu, A. E.(2024). Türkçede umut düğüm sözcüğünün örüntüsel görünümüleri: Derlem temelli bir çalışma. *Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi*, 20(2), 73-90.

Abstract: In the process of determining the semantic profile of a lexical unit in a language, the definition of its contextual conditions is of great importance. Some of these conditions are considered as co-occurrence properties, and when analyzed from a corpus-based perspective, different extensions of the node words can be described through various syntactic features. In this study, the node word *umut* in Turkish is analyzed in terms of free combination, collocation, colligation, idiom, and compound word patterns in lexical semantic contexts. In this descriptive study, the Turkish National Corpus 3.0 was used to create the datasets. Thematic analyses were carried out on a total of 2628 concordance, and it was found that the node word *umut* frequently appears on the linguistic plane as part of collocation, idiom, and grammatical association constructions, followed by free composition and compound word constructions respectively. In addition, it is among the important findings that the node word has functions such as forming a mixed pattern, being added to sentences, and carrying a lexical unit feature in the proverb.

Key words: *Corpus, Free combination, Collocation, Colligation, Idiom, Compound word, Umut.*

Öz: Dilde bir sözcüksel birimin anlamsal profilinin elde edilmesinde bağlamsal koşullarının tanımlanması büyük önem taşımaktadır. Söz konusu koşulların bir bölümü örüntüsel görünüm adı altında değerlendirilmekte ve derlem temelli bir bakış açısıyla incelendiğinde düğüm sözcüğün farklı uzanımları çeşitli dizimsel özellikleri aracılığıyla betimlenebilmektedir. Bu çalışmada Türkçede *umut* düğüm sözcüğü, sözcük anlambilimsel bağlamda serbest bileşim, eşdizim, dilbilgisel birliktelik, deyim ve birleşik sözcük örüntüleri açısından incelenmiştir. Betimsel modelde tasarlanmış bu araştırmada verisetlerinin oluşturulmasında Türkçe Ulusal Derlemi 3.0'dan yararlanılmıştır. Toplam 2628 bağımlı dizin üzerinden gerçekleştirilen tematik çözümleme sonucu *umut* düğüm sözcüğünün sıklıkla eşdizim, deyim ve dilbilgisel birliktelik kurulumlarının bir parçası olarak dilsel düzleme çıktığı, bunu sırasıyla serbest bileşim ve birleşik sözcük kurulumlarının takip ettiği bulgulanmıştır. Ayrıca düğüm sözcüğün karma örüntü oluşturma, bağımsız tümcelere eklenme ve atasözü içinde sözcüksel birim özelliği taşıma gibi işlevlere de sahip olduğu elde edilen önemli bulgular arasındadır.

Anahtar sözcükler: *Derlem dilbilim, Serbest bileşim, Eşdizim, Dilbilgisel birliktelik, Deyim, Birleşik sözcük, Umut.*

1. GİRİŞ

Dilbilimde derlem temelli anlam çalışmaları, incelenen yapının farklı bağlamsal görünümüleri aracılığıyla düzansalsal ve değişmeceli anlamsal görünümünün yanı sıra farklı dizimsel düzlemlerdeki örüntü kurma eğilimlerine ilişkin de derinlemesine bilgiler sunmakta; araştırma konusu sözcüğün anılan örüntüsel düzlemlerle (İng. (co-occurrences) betimlenmesi ise anlam temelli sözcük çalışmaları kapsamında ölçünlü ve sistematik açıklamalar yapma olanağı vermektedir. Dilde örüntüsel düzlemler farklı parametreler aracılığıyla ortaya konabilmektedir. İlgili alanyazın incelendiğinde bir sözcüğün anlambilimsel açıdan profillendirilmesine ilişkin çeşitli sınıflandırmalar yer almaktadır. Dilde örüntü türlerini Sinclair (1991) *eşdizim* (İng. collocation), *dilbilgisel birliktelik* (İng. colligation), *anlam tercihi* (İng. semantic preference) ve *anlam ezgisi* (İng. semantic prosody); Cowie (1994; 1998) *serbest bileşim* (İng. free combination), *kısıtlı eşdizim* (İng. restricted collocation), *simgesel deyim* (İng. figurative idiom), salt deyim (İng. pure idiom); Nesselhauf (2005) *serbest bileşim*, *eşdizim*, *deyim* (İng. idiom) başlıklarıyla sınıflandırmaktadır. Örüntüsel düzlemlerin sınıflandırılmasına ilişkin birtakım koşullara gereksinim duyulmaktadır. Çok sözcüklü bir yapının kalıplaşmışlık düzeyi incelendiğinde ilk olarak açıklık ve değiştirilebilirlik ilkeleri kontrol edilmelidir. Açıklık ilkesi, sözcüksel birimlerin düzansal ya da değişmeceli anlamsal boyutları aracılığıyla değerlendirilirken değiştirilebilirlik ilkesi birimlerden en az birinin farklı bir dizisel seçimle dilsel düzleme çıkma gücü ile ilgilidir (Mel'çuk, 1998; Nesselhauf, 2005). Ayrıca sözcüklerin içerik ya da işlevsel ulamda yer alması, kalıplaşmışlık derecesi, sözlükte maddebaşı olarak yer alıp alamaması da örüntü türünü etkileyen diğer dinamiklerdendir. Anılan koşullar ve ilgili alanyazın (bkz. Firth, 1957; Halliday, 1966; Sinclair, 1991; Leech, 1992; Cowie, 1994; Cowie, 1998; Hoey, 2000; Nesselhauf, 2005) dikkate alındığında çalışmanın temelini oluşturan serbest bileşim, eşdizim, dilbilgisel birliktelik, deyim örüntüleri şu şekilde tanımlanabilir: *Serbest bileşim* kurulumları düzansalsal boyutuyla dilsel düzleme çıkan en az iki içerik sözcüğünden oluşmakta ve açıklık ile değiştirilebilirlik ilkelerinin uygulanmasına esnek bir biçimde izin vermektedir. Bu tür örüntülerin sözlüklerde maddebaşı olarak yer alması söz konusu değildir. *Eşdizimsel örüntüler* en az iki içerik sözcüğüyle kurulan, sözcüklerden en az birinin metaforik ya da metonimik bir uzanımına sahip olduğu, değiştirilebilirlik ilkesinin sınırlı bir çerçevede uygulandığı

görünümlerdir⁷. *Dilbilgisel birliktelik* örüntüleri ise serbest birleşim ve eşdizim görünümlelerinden farklı olarak en az bir işlev sözcüğü aracılığıyla kurulabilmekte ve örüntüdeki içerik sözcüğü düz anlamsal ya da değişmeceli anlamsal düzlemlerde olabilmektedir. Bu tür yapılanmalar açık ya da yarı-açık olma özelliklerine sahiptir. *Deyimler* incelendiğinde diğer örüntü düzlemlerinden ayrılan en önemli özelliğinin değiştirilebilirlik ilkesine kapalı olmasıdır. Üzerinde açıklık ilkesi de uygulanamayan bu tür örüntülerin sözlükte maddebaşı olarak yer alabildiği gözlenmektedir. Ayrıca dilsel veriler incelendiğinde birleşik sözcük yapılanmalarının da belirli bir örüntüsel özelliğe sahip olduğu söylenebilir. Sözlükte maddebaşı olarak yer alabilen bu tür yapılanmalar tek bir uzanımına sahip olan ve ayrı ya da bitişik yazılabilen örüntüler olarak değerlendirilebilir. Gündoğdu (2023) bu düzlemlerin ayrımını *adam* düğüm sözcüğü üzerinden gerçekleştirdiği araştırmasında tanık tümceler aracılığıyla yapmaktadır:

Tablo 1. Örüntü türü ve tümce örnekleri

Örüntü Türü	Tanık Tümce
Birleşik Sözcük	Ağustos 2003'te PNAC kurmayları, bir grup Amerikan <u>bilim adamı</u> ve generaliyle birlikte, Omaha'da basına kapalı toplantılar yaptılar. [W-QI13C3A-0187-2456]
Serbest Bileşim	Çıkışta, bir <u>yaşlı adama</u> yardım edeyim diyorum. [W-IA16B1A-2671-1377]
Eşdizim	İlkçağın bu <u>büyük adamı</u> , yine aynı dönemde yetişmiş olan bir başka büyük adam Parmenides'le felsefe tarihinin çığır açıcı tartışmasına girmiştir. [W-RB04A2A-1387-1209]
Dilbilgisel Birliktelik	Sanane be taksici, sen önce para üstlerini ver <u>adam gibi</u> . [W-XI45E1C-5070-2446]
Deyim	14. yüzyıl eserinden ibaret bir kültür sergileseydim o zaman hiç <u>adamdan saymazlardı</u> bizi... [S-ADBBI-0042-706]

⁷ Bu çalışmada eşdizimlilik örüntüleri anlam temelli yaklaşım perspektifinde etiketlenmiştir. Söz konusu yaklaşım çerçevesinde Cowie (1994, 1998) sözcüklerin aynı bağlamda kullanılma koşullarını bütünüyle istatistiksel olarak sınamanın yetersiz olduğunu, eşdizimliliğin belirlenmesinde sözcüklerin içlemsel özelliklerinin ve bir araya gelme durumundaki uzanım oluşturma koşullarının göz önüne alınması gerektiğini belirtmektedir.

Örneklerden de görüleceği gibi *adam* düğüm sözcüğü farklı bağlamlarda farklı örüntüler kapsamında izlenebilmektedir. Örüntüsel düzlemlerin görgül ve sistematik olarak ortaya konmasındaki diğer bir⁷ önemli nokta ise gerçekleşmiş dilsel veriler üzerinden hareket edilmesidir. Bu kapsamda çalışmanın ilk boyutu anlambilimsel paradigma çerçevesinde şekillenirken ikinci boyutunu ise derlem temelli bakış açısı oluşturmaktadır. Alanyazındaki tanımlar kapsamında (bkz. Sinclair, 1991; Atkins ve Clear, 1992; Leech, 1992; Sinclair, 1992; McEnery, 2003; Baker, 2006; McEnery ve Hardie, 2012) *en az bir dil çerçevesinde düzenlenmiş sözlü ya/da yazılı türdeki metinlerin temsil gücü, denge gibi belirli ilkeler doğrultusunda ve amaca yönelik ölçütlerle dijital bir platform üzerinde saklanan koleksiyonlar* olarak tanımlanabilen derlemler, genelde dilbilimin birçok makro ve mikro alanı, özelde ise sözcük anlambilimsel araştırmalar açısından büyük önem taşımaktadır. Dilbilim temelli çalışmalarda araştırma sorusu ya da hipotezine bağlı olarak sıklık temelli ölçümler gerçekleştirme, bağımlı dizinler üzerinden çalışma, sözcüksel ya da dilbilgisel ulamlarda özelleştirilmiş bir yapıyı ortaya koyma gibi özellikleri derlemleri ikame edilemez bir noktaya taşımaktadır. Bu tür seçenekler araştırma veritabanı kapsamında istatistiksel bilgiler ortaya koyarak kuram üretme ve uygulama yapma süreçlerine büyük katkılar sağlamaktadır (Atkins ve Clear, 1992; McEnery ve Hardie, 2012). Çalışmada *umut* düğüm sözcüğünün seçilmesinin temel nedeni de derlem-temelli sözcük anlabilim çalışmalarına, özgün bir yöntemsel izlek oluşturma motivasyonudur. *Umut* sözcüğünün Türkçede sıklığı yüksek ilk 1000 sözcük içerisinde yer alması (bkz. Aksan vd., 2017) ve pilot uygulamalarda çok çeşitli örüntüsel görünümde dilsel düzleme çıkabilme eğilimi düğüm sözcüğün seçimindeki temel nedenlerdir. Anlabilim ve derlemdilbilim arakesitindeki bu çalışmada aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aranmıştır:

- a. Türkçede *umut* düğüm sözcüğü hangi örüntüsel düzlemlerde ortaya çıkmaktadır?
- b. Türkçede *umut* düğüm sözcüğünün örüntü temelli niceliksel görünümleri nasıldır?

2. YÖNTEM

Araştırma betimsel tarama modelinde tasarlanmıştır. Betimsel çalışmalar elde edilen bulgular üzerinden neden-sonuç ya da neden-etki ölçümü yapmaksızın var olan bir durumu olduğu gibi ortaya koymayı amaçlamakta ve bulguları yüzde, sıklık gibi betimsel istatistiğin temel araçlarıyla değerlendirmektedir. Araştırmanın veriseti Türkçe Ulusal Derlemi 3.0 (TUD 3.0) *basit sorgu ve standart arama* tercihleri aracılığıyla elde edilmiş 2597 bağımlı dizinden oluşturulmuştur. Bağımlı dizinlerin bir bölümünde, *umut* düğüm sözcüğü tek bir satırda birden çok defa gözlenmiş, ama sonucunda hâlihazırda elde edilen 2597 bağımlı dizin içinde farklı bir girdide gözlenmemesi durumunda aynı bağımlı dizin verisetine iki kez dahil edilmiştir. Ayrıca belirgin bir örüntüye sahip olmayan yapılar da verisetinden çıkarılmıştır. Bu süreç sonunda toplam 2628 bağımlı dizin elde edilmiş ve veriler tematik çözümleme yöntemiyle incelenmiştir. Veri çözümleme aşamasında Gökçe'den (2006) düzenlenerek alıntılanan plan kullanılmıştır:

a. Amacın Belirlenmesi: Araştırmanın amacı *umut* düğüm sözcüğünün farklı örüntüsel düzlemlerdeki görünümünü ortaya koymaktır.

b. Varsayım Oluşturma: Söz konusu düğüm sözcüğün gerçekleşmiş dilsel kullanımlarda serbest bileşim, eşdizim, dilbilgisel birliktelik gibi farklı örüntüsel değerlere sahip olduğu varsayılmaktadır.

c. Ulam Sisteminin ve Kodlama Kurallarının Oluşturulması: Verilerin çözümlenmesinde temel ulam örüntüsel ulamlar olarak belirlenmiştir. Bu ulamlar *birleşik sözcük, serbest bileşim, eşdizim, dilbilgisel birliktelik* ve *deyim* olmak üzere beş tanedir. Söz konusu ulamlar bir önceki bölümde tanımlanmıştır.

d. Verilerin Kodlanması: Veriler MS Excel çalışma kitabı üzerinden ulam sistemi ve kodlama kurallarına göre kodlanmış, süreç 2628 satırlık çalışma kitabında *umut* düğüm sözcüğüyle örüntü kuran yapılar üzerinden gerçekleştirilmiştir.

e. Yorumlama: Kodlama süreci sonrası elde edilen bulgular niceliksel ve niteliksel açılardan değerlendirilmiş ve *umut* düğüm sözcüğünün anlamsal profili derlem temelli bir perspektifle ortaya konmuştur.

Araştırmanın sınırlılıkları aşağıdaki gibidir:

- Örüntü sağlamayan bağımlı dizinler veritabanından çıkarılmıştır.
- Edilgen yapılar, uzanım farklılaşmadığı sürece etken biçimiyle alınmıştır.

- Master ve ortaç yapıları ayrı başlıklar altında değerlendirilmiştir.
- Birleşik sözcüklerin belirlenmesinde Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük⁸ referans alınmış, sözlükte bulunmayan ve maddebaşı olması önerilen yapılara sonuç bölümünde yer verilmiştir.

3. BULGULAR VE YORUM

Umut düğüm sözcüğünün serbest bileşim, eşdizim, dilbilgisel birliktelik, deyim ve birleşik sözcük örüntüsel düzlemlerinin niceliksel dağılımları aşağıdaki gibidir.

Tablo 2. *Umut* düğüm sözcüğü örüntüsel dağılımları

Örüntü Türü	<i>f</i>	%
Eşdizim	1237	50
Deyim	486	20
dilbilgisel birliktelik	461	19
serbest bileşim	248	10
birleşik sözcük	50	2
Toplam	2482	100

Tablo 2 incelendiğinde düğüm sözcüğün eşdizimsel kurulumlar aracılığıyla dilsel düzleme yoğun olarak çıktığı, bunu deyim ve dilbilgisel birliktelik örüntülerinin izlediği gözlenmektedir. Bu bulgulardan hareketle araştırma konusu düğüm sözcüğün değişmeceli anlam ekseninde uzanım alanı yaratma eğiliminde olduğu söylenebilir. Veriler çözümlendiğinde düğüm sözcüğün kurulumlarının tablodaki örüntülerle sınırlı olmadığı; aynı zamanda karma örüntü oluşturma, bağımsız bir tümceye eklenme ve atasözü içerisinde sözcüksel birim olarak yer alma gibi işlevlere sahip olduğu da elde edilen bulgular arasındadır. *Umut* sözcüğünün örüntüsel düzlemlerine ilişkin bulgular ve bu bulguların yorumlarına ilerleyen bölümlerde yer verilmiştir.

⁸<https://sozluk.gov.tr> (Erişim Tarihi: 20.09.2023)

3.1. EŞDİZİM ÖRÜNTÜLERİNE İLİŞKİN BULGULAR VE YORUM

İnceleme konusu sözcüğün en sık gözleendiği örüntüsel düzlem eşdizimliliklidir. Görünümler incelendiğinde *umut* düğüm sözcüğünün genellikle düzanlamsal uzanıma sahip olurken eşdizimsel sözcüğün değişmeceli anlamda dilsel düzleme çıktığı gözlenmektedir. Düğüm sözcüğün sözlükte maddebaşı olarak yer almayan ortaç ve mastar özellikli sözcüksel birimlerle de dizime girdiği elde edilen bulgular arasındadır. Bu kurulumların gösterimi tablolarda [O+U] ve [M+U] biçiminde yapılmıştır. Ayrıca özel adlarla birlikte eşdizimsel yapı oluşturma, ad öbekleriyle ikiden çok sözcüklü setler oluşturma da gözlenen örüntüsel eğilimler arasındadır. Tablo 3'te *umut* düğüm sözcüğü eşdizim örüntülerine ilişkin niteliksel ve niceliksel bulgulara yer verilmektedir.

Tablo 3. *Umut* düğüm sözcüğü eşdizim örüntüleri⁹

Örüntü	f	%
umudunu yitir- (68), [O+U] (61), [M+U] (66), umut dolu (49), büyük umut (44), umut taşı- (42), AÖ umudu ol- (35), umut ol- (33), yeni umut (24), umut kalma- (21), umudu tüken- (19), umut doğ- (13), umut yeşer- (13), umudu bit- (10), AÖ umudunu kaybet- (10), umudu kaybet- (9), umut büyü- (9), umudu art- (9), gelecek umudu (8), umuda yolculuk (8), umudu azal- (8), umut yarat- (8), umut ara- (7), umudu gerçekleş- (7), umudu yere çakıl- (7), [ÖA+U] (7), umut aşıl- (6), umut AÖ+BUL (6), umut dağıt- (6), umut kaynağı (6), umudu kaybol- (6), umuda sarıl- (5), umudu dile getir- (5), umut bit- (5), umut kal- (5), umut rüzgarı (5), umuda dönüş- (4), umudu elinden al- (4), umudu yok et- (4), umut belir- (4), umut haline gel- (4), umut tüket- (4), AÖ dönük umut (3), bir parça umut (3), güzel umut (3), içindeki umut (3), kırık umut (3), küçük umut (3), tatlı umut (3), umudu canlan- (3), umudu devam et- (3), umudu ele al- (3), umudu paylaş- (3), umudu sür- (3), umudu yık- (3), umut çal- (3), umut çal- [2. anlam] (3), umut çiçeği (3), umut saç- (3), umut tacirliği (3), umut üret- (3), umut yüklü (3), umut AÖ (3), ülkenin umudu (3)...	1237	47,18

⁹ Bulguların yoğunluğunun metnin okunabilirliğini engellememesi amacıyla sıklığı 2 ve 2'den az olan örüntülere Ek 1'de yer verilmiştir. Çalışma boyunca sunulan diğer tabloların büyük bölümüne ilişkin genişletilmiş bulgular da Ek 1'de yer almaktadır.

Tablo 3 incelendiğinde *umudunu yitir-* (68), *umut dolu* (49), *büyük umut* (44), *umut taşı-* (42) yapılarının eşdizimsel düzlemde sıklığı yüksek örüntüler olduğu görülmektedir. Aşağıda söz konusu kullanımlara ilişkin tanık tümelere yer verilmiştir.

- (1) Aşk dolu, *umut dolu*, tutku dolu. [W-QI22C1A-0532-612]
- (2) Allah hepinizin yardımcısı olsun *umudunuzu yitirmeyin...* [W-TI44F1D-4754-1027]
- (3) Ama gençler ilk günlerdeki başarılarından *büyük umutlara* kapılmışlar ve devleti yıkacaklarına inanmışlardı. [W-GI09C4A-1927-690]

Kurulumlardan hareketle, *umut* düğüm sözcüğünün eşdizimsellik bağlamında metaforik düzlem üretmeye son derece yatkın olduğu gözlenmektedir. Özellikle UMUT NESNEDİR metaforunun altında UMUT HAREKET EDEBİLEN BİR NESNEDİR, UMUT BİTİMLİ BİR NESNEDİR, UMUT ZARAR GÖREBİLEN BİR NESNEDİR kavramsal metafor kurulumlarıyla sıklıkla karşılaşmaktadır. Ayrıca UMUT CANLIDIR metaforuna ilişkin örnekler de dikkat çekici bir yoğunluğa sahiptir. Konu ile ilgili olarak Šarić (2020) Hırvatça *umut* anlamında gelen *nada* sözcüğü üzerine yaptığı metafor çözümlemesinde de UMUT NESNEDİR ve UMUT CANLIDIR kavramsal metaforlarına ulaşmıştır. Tablo 4'te söz konusu kurulumlara ilişkin dilsel metafor örneklerine yer verilmektedir.

Tablo 4. *Umut* düğüm sözcüğü metafor görünümüleri

<i>Kavramsal Metafor</i>	<i>Dilsel Metafor</i>
UMUT HAREKET EDEBİLEN BİR NESNEDİR	<i>umudunu yitir-, umut taşı-, umudunu kaybet-, umut dağıt-...</i>
UMUT BİTİMLİ BİR NESNEDİR	<i>umut dolu, umut kalma-, umudu tüken-, umudu bit-, umudu art-, umudu azal-, umut kaynağı...</i>
UMUT ZARAR GÖREBİLEN BİR NESNEDİR	<i>umudu yere çakıl-, kırık umut, umudu yık-...</i>
UMUT CANLIDIR	<i>umut doğ-, umut yeşer-, umut büyü-...</i>

Düğüm sözcüğün ortaç ve mastar yapılarıyla da sıklıkla dizime girebildiği elde edilen önemli bulgular arasındadır. Tablo 5'te ortaç ve

master ulamı kapsamında değerlendirilebilen eşdizimsel öğelerle kurulan örüntülere yer verilmektedir.

Tablo 5. *Umut* düğüm sözcüğü eylemsi örüntüleri- eşdizim

Örüntü Türü	Örüntü	f	%
[O+U]	beslenen umut (2), büyümüş umut (2), sönen umut (2), tükenmek bilmeyen umut (2), yıkılan umut (2), yitirilen umut (2), yitirilmiş umut (2)...	61	2,33
[M+U]	kurtuluş umudu (4), bulma umudu (2), değiştirme umudu (2), sonuç alma umudu (2), yakalamak umudu (2).	66	2,50

Tablo 5 incelendiğinde genel eşdizim kurulumlarında olduğu gibi ortaç kurulumlarında da UMUT CANLIDIR (*beslenen umut, büyümüş umut*), UMUT ZARAR GÖREBİLEN BİR NESNEDİR (*sönen umut¹⁰*), UMUT BİTİMLİ BİR NESNEDİR (*tükenmek bilmeyen umut*), UMUT HAREKET EDEBİLEN BİR NESNEDİR (*yitirilen umut, yitirilmiş umut¹¹*) metaforlarıyla karşılaşılmaktadır.

(4) Gelenek'in bu adımından sonra Kuruçeşme toplantılarına dair *beslenen umutlar* da kayboldu. [W-HE39E1B-2893-1339]

(5) Bu, kendiliğinden büyümüş bir umut değil; sokaklarda, okul kapılarında, mahkeme salonlarında, hapishanelerde, yazılarda, konuşmalarda, şarkılarda *büyütülmüş* bir *umut*. [W-JD36C2A-0114-2306]

(6) Kralın arabasını büyükbaban gibi rüyamda *bulma umuduyla* siestaya hazırlanıyordum. [W-NA16B4A-0120-1115]

Verisetinde ayrıca özel adlar ve ad öbekleriyle kurulan örüntülere rastlanmıştır. *Aslan'ın iki umudu, Batı'nın umudu* kurulumları düğüm

¹⁰ Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük'te *sön-* eylemi “Yanmaz, aydınlatmaz, parlamaz olmak; parlaklığını, ışığını yitirmek; hava veya başka bir gaz ile şişirilmiş bir şeyin havası kaçıp şişkinliği inmek uzanımlarıyla tanımlanmaktadır. Bu bağlamda *umut* düğüm sözcüğü metaforik bağlamda zarar görebilme özelliği ile yorumlanmıştır. (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 18.01.2024)

¹¹ Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük'te *yit-* eylemi “Yok olmak, ortadan kalkmak; kaybolmak.” uzanımlarıyla tanımlanmaktadır. Bu bağlamda *umut* düğüm sözcüğü metaforik bağlamda hareket edebilme özelliği ile yorumlanmıştır. (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 18.01.2024)

sözcüğün özel ad olduğu kurulumlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu örüntüler metonimik düzlemde yorumlanabilir.

(7) *ASLANIN İKİ UMUDU* [W-QI31D1B-2411-2128]

(8) Hız bu anlamda "*Batı'nın umudu*"dur çünkü dünyayı bizim arzularımızın çekip çevirdiği yanılsamasını beslemektedir. [W-TE36E1B-3355-374]

Bulguların çözümlenmesi sonrasında bazı yapıların hem sıklık hem de kalıplaşmışlık düzeyi açısından deyim ya da birleşik sözcük olma eğilimleri dikkat çekmiştir. Bu bağlamda dilbilim alanında beş farklı uzmanın görüşleri alınmış, tablodaki yapıların bir bölümünün farklı bir örüntü düzleminde yer alabileceğine ilişkin dönütler sağlanmıştır¹². Uzman görüşleri doğrultusunda deyim ya da birleşik sözcük ulamında sözlüklerde maddebaşı olarak yer alması öngörülen yapılara sonuç bölümünde yer verilmiştir.

3.2. DEYİM ÖRÜNTÜLERİNE İLİŞKİN BULGULAR VE YORUM

Verisetinden hareketle gözlenme sıklığı açısından ikinci sırayı deyim örüntüleri almaktadır. Tablo 6'da söz konusu örüntülere yer verilmiştir.

Tablo 6. *Umut* düğüm sözcüğü deyim örüntüleri

Örüntü	f	%
umut ver- (132), umut kes- (95), umut et- (93), umut bağla- (59), umut besle- (20), umudunu kır- (18), umudu kırıl- (12), umudu sön- (11), umut vaat et- (11), umuda kapıl- (8), umudu suya düş- (8), umut uyan- (8), umudu boşa çık- (6), umut bırak- (3), umut vadet- (2)...	486	18,54

Tablo 6 incelendiğinde *umut ver-* (132), *umut kes-* (95), *umut et-* (93), *umut bağla-* (59) yapılarının sıklığı en yüksek deyim ifadelerden olduğu gözlenmektedir. Düğüm sözcüğün, eşdizimlilik görünümünde olduğu gibi, deyim ifadelerde de metaforik alan yaratma eğilimi dikkat çekici bir bulgudur.

¹² Kodlayıcılar arası uyumun ölçülmesinde Fleiss'in (1971) Kappa uyum katsayısından yararlanılmıştır.

- (9) Babam ona *umut verirken* o da babama umut vermeye çalışıyordu. [W-TI19E1A-4015-1092]
- (10) Ben umudumu kestim. [W-TA16B2A-1200-1959]
- (11) *Umut ediyorum*, iyi bir teklif gelir ve PETKİM özel sektör mantığı ile işletilebilecek konuma geçer" diye konuştu. [W-QF25D1B-2161-1180]
- (12) Bizler bu ülkeyi yönetenlere *umut bağlamaz* mıyız? [W-MI22C3A-0669-1865]
- (13) Bilim adamları buradan hareket ederek akrebin zehirinden anti-nükleer aşı elde etme *umudunu besliyorlar*. [W-FE39E1B-3025-2483]

3.3. DİLBİLGİSEL BİRLİKTELİK ÖRÜNTÜLERİNE İLİŞKİN BULGULAR VE YORUM

Araştırma konusu düğüm sözcüğün dilbilgisel örüntü kurma eğilimi de öne çıkan bulgulardan biridir. Sözcüğün bağlaç ya da ilgeç konumunda işlev sözcükleriyle ya da niceleyicilerle dilsel düzleme çıktığı gözlenmektedir. Tablo 7'de veriseti aracılığıyla bulguların dilbilgisel birliktelik örüntülerine yer verilmiştir.

Tablo 7. *Umut* düğüm sözcüğü dilbilgisel birliktelik örüntüleri

Örüntü	f	%
umut da (175), umut var (44), umut diye (41), umut yok (36), umut gibi (32), umut için (23), umut içinde (15), umut ile (14), umut ise (13), umut ki (12), tek umut (11), tüm umut (11), umuda dair (11), umuda doğru (9), umuda karşılık (8), umuda karşın (4), umuda yönelik (4), umut içinde (4), umut ile (4), aşırı umut (3), aynı umut (3), başka umut (3)...	461	17,58

Tablo 7 incelendiğinde düğüm sözcüğün *umut da* kurulumunda olduğu gibi bağlaç; *umut diye*, *umut gibi* yapılarıyla ilgeç; *tek umut*, *tüm umut* yapılarında gözlemlendiği gibi niceleyici ulamından sözcüklerle dizime girdiği elde edilen bulgular arasındadır.

- (14) İnsan varoldukça gelişme olacaktır, *umut da* bu gelişmenin sonucudur. [W-CE37C3A-0633-2044]
- (15) Umutsuzu *umut diye* beklemek" [W-EA16B1A-0096-2212]

- (16) Bu sözler tüm yurttta bir *umut gibi* dalgalanıyordu.
[W-RD05A4A-1381-209]
- (17) Yaşanılasi bir dünyayı kurmak için, yarın için, *umut için...*
[W-SG37E1B-2935-1343]

3.4. SERBEST BİLEŞİM ÖRÜNTÜLERİNE İLİŞKİN BULGULAR VE YORUM

Düğüm sözcük kapsamında serbest bileşim örüntüleri incelendiğinde doğası gereği hem düğüm sözcüğün hem de eşdizimsel sözcüğün düzanlamsal uzanımına sahip olduğu gözlenmektedir. Tablo 8’de serbest bileşim örüntülerine ilişkin örneklere yer verilmiştir.

Tablo 8. *Umut* düğüm sözcüğü serbest bileşim örüntüleri

Örüntü	f	%
[M+U] (110), [O+U] (7), [ÖA]+umut (10), kurtuluş umudu (9), umut ölçeği (9), barış umudu (4), insan umudu (4), yaşam umudu (4), umut AÖ (4), çözüm umudu (3), gizli umut (3), halkın umudu (3), özgürlük umudu (3).	248	9,46

Tablo 8 incelendiğinde özellikle mastar ve ortaçlarla gerçekleşen kurulumların ön plana çıktığı gözlenmektedir. Söz konusu örüntülere kurulan yapılar Tablo 9’da yer almaktadır.

Tablo 9. *Umut* düğüm sözcüğü [M+U] örüntüleri- serbest bileşim

Örüntü Türü	Örüntü	f	%
[M+U]	AÖ bulma umudu (10), buluşmak umudu (4), kazanma umudu (4), yaşama umudu (4), AÖ olacağı umudu (3), dönüş umudu (3), iyileşme umudu (3), kurtarmak umudu (3), anlaşma umudu (2), barışma umudu (2), başarılı olma umudu (2), bulabilmek umudu (2), bulmak umudu (2), dönme umudu (2), görebilme umudu (2), görmek umudu (2), görüşmek umudu (2), AÖ olma umudu (2), ulaşma umudu (2).	110	4,20
[O+U]	geçmiş umut (1), gelen umut (1), gerçekleşmeyecek umut (1), istediği umut (1), kaynaklanan umut (1), veren umut (1), yok olmuş umut (1).	7	0,27

Umut düğüm sözcüğü serbest bileşim örüntüleri incelendiğinde *kazanma, kurtarmak, barışma, başarılı olma* gibi olumlu anlam ezgisine sahip yapılarla dizime girdiği gözlenmektedir.

(18) Merdivenleri çıkarken onu balkonda, karton yuvasının içinde *bulacağım umuduyla* gülümsüyordum. [W-DA16B1A-1507-2378]

(19) En kısa zamanda *buluşmak umuduyla*. [W-DA16B2A-0863-2433]

Düğüm sözcüğün, serbest bileşim kapsamında özel adlarla gerçekleşen kurulumlarına da rastlanmaktadır. *Atatürk'ün umudu, Ayşe Gelin'in umudu, Hasan'ın umudu* örüntüleri buna örnek olarak verilebilir.

(20) Çocuklar *Atatürk'ün* gül fidanlarıdır, *umududur*. [W-UI19E1A-4003-2063]

(21) Ertesi günü çok huzursuz geçirmişti, ne bankadaki dedikodularla ilgilenebilmiş ne de *Hasan'ın umutlarını* paylaşabilmişti; birden her şey ona anlamsız ve sıkıcı gözüküyordu. [W-OA16B4A-0049-146]

3.5. KARMA ÖRÜNTÜLERE İLİŞKİN BULGULAR VE YORUM

İnceleme konusu düğüm sözcük, hem içerik hem de işlev sözcükleriyle aynı düzlemde eşzamanlı örüntü kurma eğilimine sahiptir. Bu tür kurulumlarda serbest bileşim ve dilbilgisel birliktelik örüntülerinin iç içe geçtiği gözlenmektedir. Tablo 10'da karma örüntülere ilişkin yapılanmalara yer verilmektedir.

Tablo 10. *Umut* düğüm sözcüğü karma örüntüleri

Örüntü	f	%
hayal (7), heyecan (6), beklenti (5), güven (5), sevinç (5), sevgi (4), duygu (3), düşünce (3), hayat (3), korku (3), öfke (3), umutsuzluk (3)...	110	4,20

Tablo 10 incelendiğinde bağlaç konumunda *ve* ile gerçekleştirilen, yakınlık ya da karşıtlık bağlamında ortak kavramsal alana sahip adlarla kurulum sağlandığı gözlenmektedir:

(22) Bir yandan ona destek oluyor, onu *hayaller ve umutlarla* ayakta tutmaya çalışıyor, bir yandan da kendimi avutuyordum, hepsi geçecek diye. [W-SI32D1B-2551-344]

(23) İkimiz de *heyecan ve umutla* taban tabana verir, birbirimize ait olmadığımızı görünce hiçbir şey demeden yolumuza devam ederdik. [W-PA16B2A-3301-734]

Ayrıca *hayal* (f=7), *heyecan* (f=6), *beklenti* (f=5), *güven* (f=5), *sevinç* (f=5) gibi sözcükler ile ve yapılarıyla karma örüntüler oluşturduklarına verisetinde rastlanmıştır.

(24) Bu durum, *bütün bölge halkını bir gün bizim müşterimiz olacağına dair umudumuzu* gerçekleştirmektedir. [W-QD43C1A-0286-764]

(25) Hiçbir zaman karamsar bir bakış açısı taşımadığını söyleyen Bond, *insana ve geleceğe ilişkin umudunu* yaşamında olduğu gibi oyunda da korur. [W-MG37C4A-0285-1373]

3.6. BİRLEŞİK SÖZCÜKLERE İLİŞKİN BULGULAR VE YORUM

Düğüm sözcüğün diğer bir kurulumsal düzlemi de birleşik sözcük oluşturma üzerinedir. Tablo 11’de Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük¹³ veritabanında maddebaşı olarak yer alan birleşik sözcüklere yer verilmiştir.

Tablo 11. *Umut* düğüm sözcüğü birleşik sözcük örüntüleri

Örüntü	f	%
umut ışığı (41), umut kapısı (4), umut kırıklığı (3), umut dünyası (1), umut taciri (1).	50	1,91

Birleşik sözcük kurulumlarına ilişkin tanık tümceler aşağıda yer almaktadır:

(26) Adalıların bu katliama katılmaması içimizi *umut ışıklarıyla* doldurdu. [W-UA16B3A-1132-1434]

(27) Ama *umut kapılarının* anahtarı, yine insanın düşünme yeteneği. [W-CG37C4A-3365-86]

¹³ <https://sozluk.gov.tr> (Erişim Tarihi: 20.09.2023)

3.7. [TÜMCE + UMUT] KURULUMUNA İLİŞKİN BULGULAR VE YORUM

Düğüm sözcüğün diğer bir örüntüsel eğilimi, doğrudan bir tümce üzerine eklenebilmesidir. Verisetinde söz konusu örüntüye ilişkin toplam 26 tümceye rastlanmıştır:

(28) Bir bölgede, bir topraktaki koşullar, dirlik düzenlik üretecek düzeyde ise oralara kök salar kişi; ama koşullar dirlik düzenlik üretecek düzeyde değilse, tepeden tırnağa mutsuzlukla, sıkıntıyla kuşatılmışsa, kaçma olanaklarını arar, gitmeyi tasarladığı mekânlarda "*bir şeyler bulurum*" umuduyla. [W-OG13C3A-0350-752]

(29) *Belki gelir umuduyla* su dolu ibriği yavaşça onların yanına bıraktım. [W-QA16B3A-0790-2036]

(30) Ama ben yine de *ilham perimi bulabilirim umudu*, başlıyorum ilk bilimsel gezime. [W-UC29D1B-2436-961]

3.8. ATASÖZLERİNE İLİŞKİN BULGULAR VE YORUM

İnceleme konusu sözcük, atasözü içerisinde sözlüksel birim oluşturma eğilimine de sahiptir. Bu kapsamda "Can çıkmadan umut çıkmaz. // Çıkmadık canda umut vardır. // Çıkmayan candan umut kesilmez. // Umud fakirin ekmeği. olmak üzere toplam 4 atasözüne rastlanmıştır.

(31) Gene de *can çıkmadan umut çıkmaz* mantıksızlığı içinde, son bir ürpermeyle hayata sarılmayı isteyip sigarasından bir nefes çeken müvekkile, Pislik Ayhan son darbeyi indirir... [W-RA16B2A-0062-1896]

(32) "O nasıl söz?" dedi Kılıç Ali, "Ne demiş atalarımız? *Çıkmadık canda umut vardır.*" [W-MA16B3A-0039-1976]

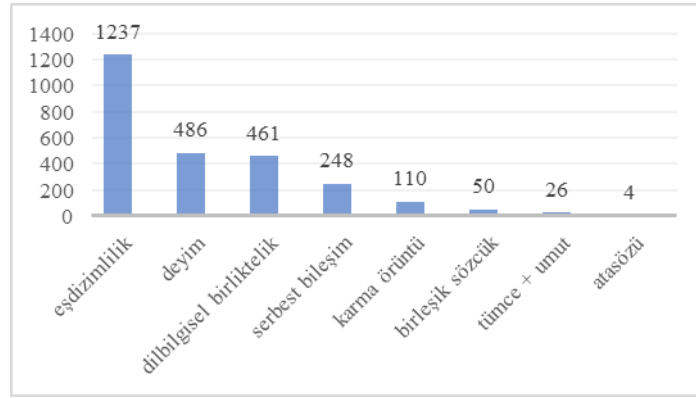
(33) Niye mi? "*Umud fakirin ekmeği*" de ondan. [W-NI27D1B-2462-915]

4. SONUÇ

Bu çalışmada Türkçede *umut* düğüm sözcüğünün örüntüsel görünümleri derlem dilbilimsel bir bakış açısıyla incelenmiştir. Betimsel modelde tasarlanmış araştırmanın verisetini TUD 3.0 aracılığıyla elde edilmiş 2628 bağımlı dizin oluşturmaktadır. Düğüm sözcüğün büyük oranda eşdizimlilik ve deyim örüntüleri kurma eğiliminde olduğu gözlenmiş, buna paralel olarak araştırma konusu

sözcüğün özellikle metaforik ve metonimik alan kurma açısından işlevsel olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Eşdizimlilik ve deyim görünümünü örüntü oluşturma açısından sırasıyla dilbilgisel birliktelik, serbest bileşim ve birleşik sözcük kurulumları izlemektedir. Hem eşdizim hem de serbest bileşim örüntülerinde ortaç ve mastar yapılarının sıklığı da dikkat çeken diğer bir bulgu olarak değerlendirilmektedir. Öte yandan, veriler çözümlendiğinde örüntüsel yapılanmanın yalnızca anılan beş düzlem üzerinden gerçekleşmediği sonucuna ulaşılmıştır. Düğüm sözcük, aynı zamanda karma örüntü oluşturma, bağımsız bir tümceye eklenme ve atasözü içerisinde sözcüksel birim olarak yer alma gibi işlevlere de sahiptir. Grafik 1’de düğüm sözcüğün kurulumsal görünümüne ilişkin bütüncül bilgilere yer verilmektedir.

Grafik 1. Umut düğüm sözcüğü kurulum dağılımı

Verisetinde Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük’te yer almayan fakat birleşik sözcük ya da deyim olarak ulamlanma potansiyeline sahip olan birtakım kurulumlara rastlanmıştır. Söz konusu yapıların bir bölümünün uzman görüşleri doğrultusunda sözlük veritabanına alınması önerilmektedir. Değerleyiciler *umudunu yitir-*, *umut taşı-*, *umut ol-*, *umudu tüken-*, *umut doğ-*, *umudunu kaybet-*, *umudu kaybet-*, *umut aşıla-* yapılarının deyim; *umut dolu*, *umut verici* yapılarının ise birleşik sözcük olarak sözlük veritabanında alması gerektiği konusunda uzlaşım sağlamışlardır.

Çalışmada içkin olarak soyut bir uzanımına sahip olan *umut* düğüm sözcüğü derlem temelli bir bakış açısıyla örüntü oluşturma açısından incelenmiş; bu kapsamda sözcüğün eşdizim, deyim, serbest bileşim,

birleşik sözcük gibi farklı örüntüsel düzlemlerde üretken bir biçimde düz anlamsal ve değişmeceli anlamsal kurulumlar oluşturduğu ve özellikle zengin metaforik alan yaratma potansiyeline sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda araştırmada dilsel örüntülerin derlem temelli betimlenmesi çerçevesinde süreç odaklı ve görgül bir izlek ortaya koymak amaçlanmış ve *umut* düğüm sözcüğü derlem dilbilim ve sözcük anlambilim arakesitinde uygulama temelli bir bakış açısıyla ele alınmıştır.

KAYNAKÇA

- Aksan, Y., Aksan, M., Koltuksuz, A., Sezer, T., Mersinli, Ü., Demirhan, U. U., Yılmaz, H., Atasoy, G., Öz, S., Yıldız, İ. ve Kurtuluş, Ö. (2012). Construction of the Turkish National Corpus (TNC). Calzolari, N., Choukri, K., Declerck, T., Doğan, M. U., Maegaard, B., Miriani, J., Odijk, J. ve Piperidis, S. (Yay. haz.) içinde, *Proceedings of the Eight International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2012)*. İstanbul, Türkiye.
- Aksan, Y., Aksan, M., Mersinli, Ü., ve Demirhan, U.U. (2017). *A frequency dictionary of Turkish: core vocabulary for learners*. Routledge.
- Atkins, S. ve Clear, J. (1992). Corpus design criteria. *Literary and Linguistic Computing*, 7(1), 1-16.
- Baker, P. (2006). *Using corpora in discourse analysis*. Continuum International Publishing Group.
- Cowie, A. P. (1994). Phraseology. R. E. Asher (Yay. haz.), *The encyclopaedia of language and linguistics* içinde (ss. 3168-3171). Pergamon.
- Cowie, A. P. (1998). *Phraseology: Theory, analysis, and applications*. Clarendon Press.
- Firth, J. R. (1957). *Modes of meanings. Papers in Linguistics 1934-1951*. Oxford University Press.
- Gökçe, O. (2006). *İçerik analizi kuramsal ve pratik bilgiler*. Siyasal Kitabevi.
- Gündoğdu, A. E. (2023). Derlem temelli eşdizimlilik çıkarımında yöntemsel, anlambilimsel ve biçimsözdizimsel süreçler -proje temelli bir durum çalışması-. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 63(2), 1454-1488.
- Halliday, M. A. K. (1966). Lexis as a linguistic level. C. E. Bazell, J. C. Catford, M. A. K. Halliday, R. H. Robins (Yay. haz.), *In memory of J.R. Firth* içinde (ss. 148-162). Longmans.
- Hoey, M. (2000). A world beyond collocation: new perspectives on vocabulary teaching. Lewis, M. (Yay. haz.). *Teaching collocation* içinde (ss. 224-245). Language Teaching Publications.
- Leech, G. (1992). *Introducing English grammar*. Penguin English Linguistics.
- McEnery, T. (2003). Computational linguistics. R. Mitkov (Yay. haz.). *Corpus linguistics* içinde (ss. 448-463). Oxford University Press.
- McEnery, T. ve Hardie, A. (2012). *Corpus linguistics*. Cambridge University Press.
- Mel'čuk, I. (1998). Collocations and lexical functions. A. P. Cowie (Yay. haz.). *Phraseology: Theory, analysis and applications* içinde (ss. 23-53). Clarendon Press.

- Nesselhauf, N. (2005). *Collocations in a learner corpus*. John Benjamins Publishing Company.
- Šarić, Ljiljana. 2020. Metaphorical conceptualization of hope (nada) in Croatian: A corpus-based study. *Journal of Contemporary Philology*, 3(2), 7-27.
- Sinclair, J. (1991). *Corpus, concordance, collocation*. Oxford University Press.
- Sinclair, J. (1992). *Collins COBUILD English usage*. HarperCollins.
- Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük. <https://sozluk.gov.tr/>

Ek 1: Genişletilmiş Örüntü Görünümleri

Eşdizim: AÖ yönündeki umut (2), beyaz umut (2), bir tutam umut (2),boş umut (2), cesurca umut (2), çocuksu umut (2), gecenin umudu (2), hafif umut (2), insanoğlunun umudu (2), umuda bağlı (2), umuda git- (2), umuda yönel- (2), umudu boşa git- (2), umudu çıkar- (2), umudu diri tut- (2), umudu dönüş- (2), umudu güçlen- (2), umudu haline gel- (2), umudu koru- (2), umudu öl- (2), umudu saklı tut- (2), umudu silip süpür- (2), umudu simgele- (2), umudu tüket- (2), umudu yok ol- (2), umudun adı (2), umudun arkasından koş- (2), umudun ifadesi (2), umut ateşi (2), umut bekle- (2), umut çılgılığı (2), umut de- (2), umut düş- (2), umut filizi (2), umut getir- (2), umut gönder- (2), umut haline getir- (2), umut işareti (2), umut kapla- (2), umut kırıntısı (2), umut perisi (2), umut tazele- (2), umut ülkesi (2), umut yüksel- (2), umut zamanı (2), umuttan vazgeç- (2), alemler umudu (1), altın umudu (1), AÖ dayalı umut (1), AÖ kılıklı umut (1), aptal umut (1), aydınlık umudu (1), başka tür umut (1), bir umuttan bir umuda (1), bol umut (1), cılız umut (1), devekuşu umudu (1), devletin umudu (1), düşlerdeki umut (1), ebrulü umut (1), eski umut (1), fikrin umudu (1), geçmişin umudu (1), güçlü umut (1), güzel bir dünya umudu (1), hayat yolundaki umut (1), ışık umudu (1), içindeki umut (1), ilköğrenlik umudu (1), ilkel umut (1), iyi kötü umut (1), kara parçası umudu (1), karanlık umut (1), kentın umudu (1), kepekli umut (1), kilisenin umudu (1), kocaman umut (1), kor umut (1), küçücük umut (1), lekesiz umut (1), masmavi umut (1), masum umut (1), mavi umut (1), minicik umut (1), mutlak umut (1), ölesiye umut (1), ölü umut (1), parıltılı umut (1), piyasaların umudu (1), sağanak umut (1), sahte umut (1), seçim umudu (1), solgun umut (1), sonuç umudu (1), sönmük umut (1), suçlu umut (1), taptaze umut (1), taze umut (1), temas umudu (1), temel umut (1), tülsü umut (1), ufak tefek umut (1), umuda açık (1),umuda açıl- (1), umuda bağlılık (1), umuda bel bağla- (1), umuda bırak- (1), umuda boğ- (1), umuda boyan- (1), umuda çevir- (1), umuda çık- (1), umuda dayalı (1), umuda değiş- (1), umuda destek ol- (1), umuda dön- (1), umuda düş- (1), umuda gömül- (1), umuda götür- (1), umuda ihanet et- (1), umuda inat (1), umuda katık et- (1), umuda kurşun sık- (1), umuda sığın- (1), umuda tanık ol- (1), umuda tap- (1), umuda tercih et- (1), umuda tutun- (1), umuda uyan- (1), umuda yol al- (1), umudu aç- (1), umudu ak- (1), umudu alıp götür- (1), AÖ umudu arasında (1), umudu as- (1), umudu aşır- (1), umudu ayaklar altında çığnen- (1), umudu ayakta tut- (1), umudu bastır- (1), umudu başka bahara kal- (1), umudu belirtil- (1), umudu bilinçle kar- (1), umudu boşa çıkar- (1), umudu boşla- (1), umudu canlı kal- (1), umudu çıkarıp at- (1), umudu didikle- (1), umudu diñç tut- (1), umudu doldur- (1), umudu dönüştür- (1), umudu düğümlen- (1), umudu düzenlen- (1), umudu eksil- (1), umudu elden bırakma- (1), umudu elinden kay- (1), umudu erozyona uğra- (1), umudu ertele- (1), umudu felç et- (1), umudu gömül- (1), umudu götür- (1), umudu güdük kal- (1), umudu hapsed- (1), umudu haykır- (1), umudu hisset- (1), umudu iç- (1), umudu işlen- (1), umudu kaç- (1), umudu kanatlan- (1), umudu kapsa- (1), umudu körel- (1), umudu kuru- (1), umudu küllen- (1), umudu moloz altında kal- (1), umudu okşa- (1), umudu omuzla- (1),

umudu öldür- (1), umudu öldürül- (1), umudu öte taşı- (1), umudu pekiştir- (1), umudu rehin bırak- (1), umudu resmet- (1), umudu savun- (1), umudu serp- (1), umudu sırala- (1), umudu sol- (1), umudu somutlaştır- (1), umudu sonlan- (1), umudu sök- (1), umudu sönüp git- (1), umudu taşı- (1), umudu tavan yap- (1), umudu taze ol- (1), umudu tazele- (1), umudu temsil et- (1), umudu tut- (1), umudu var- (1), umudu yarat- (1), umudu yeşer- (1), umudu yıpran- (1), umudu yit- (1), umudu yitip git- (1), umudu yok say- (1), umudu yurt edin- (1), umudu yut- (1), umudu yüz- (1), umudu zayıfla- (1), umudun anlatışı (1), umudun askerleri (1), umudun baharı (1), umudun bolluğu (1), umudun boyutu (1), umudun çekirdeği (1), umudun çiçeği (1), umudun çocuğu (1), umudun dağı (1), umudun doğumu (1), umudun doğuşu (1), umudun düşüklüğü (1), umudun esiri ol- (1), umudun farkına var- (1), umudun farkında ol- (1), umudun gizlisi (1), umudun gölgesi (1), umudun habercisi (1), umudun haberi (1), umudun ışıltısı (1), umudun iskambil piramidi (1), umudun kaybol- (1), umudun kokusu (1), umudun kurşunu (1), umudun oluşması (1), umudun parçası (1), umudun peşinden gitmek- (1), umudun peşine düş- (1), umudun rahatlığı (1), umudun savaşı (1), umudun sembolü (1), umudun sesi (1), umudun sıcaklığı (1), umudun sıfır noktası (1), umudun sonu (1), umudun sonuna gel- (1), umudun suyu (1), umudun şehri (1), umudun tepkisi ver- (1), umudun tükenişi (1), umudun umutsuzluğu (1), umuduna an say- (1), umuduna geç- (1), umudunu ada- (1), umudunu bırak- (1), umudun zuhuru (1), umudunu gerçekleştir- (1), umudunu karart- (1), umudunu paylaş- (1), umudunu sakla- (1), umudunu söze dök- (1), umudunu ver- (1), umudunu yit- (1), umudunu yok et- (1), umudunu yükle- (1), umut aktar- (1), umut al- (1), umut ampülü (1), umut aralığı (1), umut aran- (1), umut avı (1), umut azal- (1), umut bastır- (1), umut başla- (1), umut bayrağı (1), umut bekçisi (1), umut bıçkını (1), umut biç- (1), umut bilinci (1), umut bul- (1), umut çağrısı (1), umut çek- (1), umut çevir- (1), umut çoğalt- (1), umut dalgası (1), umut demeti (1), umut denizi (1), umut deposu (1), umut dile getir- (1), umut dilen- (1), umut doldur- (1), umut duyumsa- (1), umut düşür- (1), umut edil- (1), umut eşlik et- (1), umut evi (1), umut filizlen- (1), umut gecesi (1), umut gemisi (1), umut gerçekleş- (1), umut gezdirici (1), umut gör- (1), umut gülcüğü (1), umut ışıltısı (1), umut kabart- (1), umut karmaşası (1), umut katili (1), umut kıpırtısı (1), umut kırıl- (1), umut kondur- (1), umut köprüsü (1), umut kuşan- (1), umut mavisini (1), umut menekşeleri (1), umut olarak gör- (1), umut ortaya çık- (1), umut otobüsü (1), umut ör- (1), umut ört- (1), umut öyküsü (1), umut paylaş- (1), umut pırılda- (1), umut pırlıltısı (1), umut pompala- (1), umut sağla- (1), umut sakın- (1), umut sergile- (1), umut sömür- (1), umut sön- (1), umut söz konusu ol- (1), umut sun- (1), umut sürdür- (1), umut tarlası (1), umut teli (1), umut terk et- (1), umut tomurcuğu (1), umut topla- (1), umut transferi (1), umut treni (1), umut tutuş- (1), umut türe- (1), umut türküsü (1), umut vadisi (1), umut yağdır- (1), umut yakala- (1), umut yan- (1), umut yansı- (1), umut yaşat- (1), umut yayıl- (1), umut yerleştir- (1), umut yık- (1), umut yıldızı (1), umut yılı (1), umut yitir- (1), umut yoğrul- (1), umut yolculuğu (1), umut yolcusu (1), umut yolu (1), umutları kursağında kal- (1), umutların ufku (1), umuttan bahset- (1), umuttan savrul- (1), umuttan söz aç- (1), un ufak umut (1), usun umudu (1), ütopya umut (1), yağma umudu (1), yalnız umut (1), yeni başlangıç umudu (1), yeni hayat umudu (1), yeni model umudu (1) yetersiz umut (1), yol umudu (1), yüksek umut (1).

Eşdizim-Ortaç: asılı kaldığı umut (1), bağlanan umut (1), bağlanmış olan umut (1), bağlanmış umut (1), beslediği umut (1), boş çıkan umut (1), büyüyen umut (1), diyen umut (1), dökülen umut (1), dönüşen umut (1), duvara sürtünmüş umut (1), düşürdüğü umut (1), ertelenmiş umut (1), fısıldayan umut (1), filizlenen umut (1), geleceğe duyduğu umut (1), gözünü sevdiği umut (1), gül devşiren umut (1), güven duyan umut

(1), ışık tutacak umudu (1), iflah etmez umut (1), iğdiş edilmiş umut (1), ilmik attığı umut (1), insana duyduğu umut (1), kaldıracığı umut (1), kaybolan umut (1), kırılan umut (1), kirlenmiş umut (1), kullanılmış umut (1), oluşturduğu umut (1), önüne konan umut (1), saçına konan umut (1), sönmüş umut (1), taşıdığı umut (1), terk edilmiş umut (1), tükenmez umut (1), tükenmiş umut (1), uslanmaz umut (1), uyanan umut (1), uyumuyan umut (1), vitrine bağladığı umut (1), yakılıp öldürülen umut (1), yarattığı umut (1), yarım kalmış umut (1), yaşama soktuğu umut (1), yerleştiren umut (1), yeşeren umut (1), yitirilen umut (1), yitirmiş umut (1).

Eşdizim-Mastar: açacakları umudu (1), anlaşma yapacağı umudu (1), atacağı umudu (1), başlangıç yapmak umudu (1), birleşme umudu (1), birleşmek umudu (1), birliktelik umudu (1), canlılık kazanacağı umudu (1), çare bulmak umudu (1), çocuk yetiştirme umudu (1),değişmesi umudu (1), derinlerde bulduğu umut (1), düzeleceği umudu (1), düzeltilebilir umudu (1), elde tutabilmek umudu (1), firar etme umudu (1),geleceğe kavuşmak umudu (1), geri dönüş umudu (1), geri verme umudu (1), gidiş umudu (1), gündeme geleceği umudu (1), hayatta kalma umudu (1), hayır çıkarma umudu (1), hedefine varma umudu (1), insan olma umudu (1), karışabilme umudu (1), karşılama umudu (1), karşısına çıkacağı umudu (1), katkıda bulunmak umudu (1), kavuşmak umudu (1), kazanma umudu (1), korkuyu gidereceği umudu (1), korkuyu gidereceği umudu (1), köşe dönme umutları (1), krizin aşılacağı umudu (1), kurtulma umudu (1), marifet sayılma umudu (1), mutsuzluğun düzeleceği umudu (1), olması umudu (1), ortak olabilme umudu (1), ödün alacağı umudu (1), rüya olması umudu (1), sağlama umudu (1), satışın düzeleceği umudu (1), ses duyurabilme umudu (1), sınırsız olma umudu (1), silinme umudu (1), soğutmak umudu (1),sona ereceği umudu (1), terfi ettirilme umudu (1), teselli bulabilmek umudu (1), tutunabilme umudu (1), ufuk açacağı umudu (1),yaranmak umudu (1).

Dilbilgisel Birliktelik: bazı umutlar (2), benim umudum (2), beş umut (2), bi umut (2), bin bir umut (2), bin umut (2), bin bir umut (2), bir umut (2), birer umut (1), biricik umut (1), bizim umudumuz (1), bu umut (1), bunun umudu (1), bütün umut (1), çok umut (1), fazla umut (1), fazladan umut (1), hepimizin umudu (1), her türlü umut (1), her umut (1), herhangi bir umut (1), herkesin umudu (1), hiç umut (1), hiçbir umut (1), ilk umut (1), kaç umut (1), kendi umudu (1), kendilerince umut (1), ne umut (1), ne umutlar (1), ne/ne umut (1), nice umut (1), o umut (1), onların umudu (1), onun umudu (1), pek çok umut (1), senin umudun (1), son umut (1).

Serbest Bileşim: umut belirtisi (2), umut düzeyi (2), tedavi umudu (2), umudun varlığı (2), bağımsızlık umudu (2), hükümdarlık umudu (2), insanın umudu (2), milletin umudu (2), şifa umudu (2), anlamlı umut (1),umut duygusu (1), umut evresi (1), umut ilkesi (1), umut kavramı (1), umut sözcüğü (1), umut sözü (1), umut tanımlaması (1), tatil umudu (1), umuda aykırı (1), umudu anlat- (1), umudu hatırlat- (1), af umudu (1), alternatif umut (1), annesinin umudu (1), aşk umudu (1), av umudu (1), bahar umudu (1), belirsiz umut (1), belli umut (1), bildirişim umudu (1), çocuğun umudu (1), devamlılık umudu (1), devrim umudu (1), dostluk umudu (1), dostunun umudu (1), federasyon umudu (1), final umudu (1), geleceğimizin umudu (1), grubun umudu (1), hayat umudu (1), horlananın umudu (1), insanların umudu (1), istikrar umudu (1), iş olandağı umudu (1), işsiz umudu (1), iyi bir şey umudu (1), kardeşlerimizin umudu (1), kitlelerin umudu (1), kitlenin umudu (1), liderlik umudu (1), miras umudu (1), nafile umut (1), nenemin umudu (1), o zamanki umut (1), sanatkarın umudu (1), seçmenin umudu (1), sıcak günlerin umudu (1), sosyalizm umudu (1), şampiyonluk umudu (1), şoförlerin umutları (1), umut yılı (1), umuttan yoksun (1), uygarlık umudu (1), ülkedeki umut (1), vuslat umudu (1).

Serbest Bileşim-Mastar: açmak umudu (1), anlaşma çıkacağı umudu (1), ayrılma umudu (1), azatlanma umudu (1), bilme umudu (1), bulabileceği umudu (1), bulunma umudu (1), çalışma umudu (1), çalma umudu (1), çıkabileceği umudu (1), çoğalma umudu (1), denizci olacağı umudu (1), duracak umudu (1), eve gideceği umudu (1), evlenme umudu (1), geçeceği umudu (1), gelebilme umudu (1), geleceği umudu (1), gelecek umudu (1), gelişeceği umudu (1), gelme umudu (1), görebilmek umudu (1), göreceği umudu (1), görme umudu (1), görüşmek umudu (1), iş tutuşturacağı umudu (1), kapının açılacağı umudu (1), katılma umudu (1), kavuşma umudu (1), kilolardan kurtulacağı umudu (1), kurtarabilmek umudu (1), oda bulma umudu (1), okşamak umudu (1), okuma umudu (1), olabilmek umudu (1), otostop çekme umudu (1), öğrenebilmek umudu (1), öğrenme umudu (1), öğrenmek umudu (1), satabilme umudu (1), sonuç alma umudu (1), tören yapılacağı umudu (1), uçma umudu (1), ulaşacağı umudu (1), unutmak umudu (1), uygulamak umudu (1), uyuma umudu (1), yenme umudu (1), yeterli olacağı umudu (1), yetişmek umudu (1), zayıflayacağı umudu (1), zengin olma umudu (1).

Karma Örüntü: acı (2), aşk (2), coşku (2), endişe (2), enerji (2), gelecek (2), gerçek (2), gözyaşı (2), gurur (2), güzellik (2), hayal kırıklığı (2), inanç (2), iyimserlik (2), ses (2), tutku (2), adam (1), arzu (1), aydınlık (1), bayrak (1), bekleme (1), bellek (1), buğu (1), canlılık (1), çabalama (1), çaresizlik (1), çocuk (1), dayanışma (1), değişim (1), dem (1), dilediği (1), eleştiri (1), ferahlık (1), fısıltı (1), gençlik (1), güç (1), hüznün (1), ışık (1), iddia (1), ideal (1), ilişki (1), isyan (1), kan (1), karamsarlık (1), kaygı (1), kendi (1), kin (1), moral (1), mutluluk (1), mücadele (1), onur (1), ölüm (1), özgürlük (1), özlem (1), para (1), sevecen (1), sıcaklık (1), sorumluluk (1), sorun (1), sömürü (1), tanrı (1), tehlike (1), ter (1), tükeniş (1), ütopya (1), yabancı (1), yalnızlık (1), yarın (1).

Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi, MEÜDED, 2024; 20 (2), 91-104.

HANGİ SESBİLİM?

Which Phonology?

Göktuğ BÖRTLÜ¹

Selçuk Üniversitesi

ORCID ID: 0000-0002-3042-4571

Abstract: In classical approaches, segments below the skeleton in autosegmental representation have phonetic properties such as [+labial] or [+palatal]. These segments which belong to phonology should not have phonetic correlates according to substance-free phonology. Therefore, items below the skeleton can be represented with substance-free and abstract symbols such as α , β , γ . Phonetic correlates are associated post-phonologically at the phonology-phonetics interface. That primes below the skeleton are associated with phonetic correlates at the phonology-phonetics interface is completely arbitrary. In this regard, it can be

¹ Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, goktug.bortlu@selcuk.edu.tr

Gönderim tarihi: 15 Kasım 2023; Kabul tarihi: 25 Mart 2024

Kaynak gösterimi: Börtlü, G. (2024). Hangi sesbilim? *Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi*, 20(2), 91-104.

concluded that items below the skeleton are phonologically meaningless. On the contrary, items at and above the skeleton are phonologically meaningful and have stable behavior cross-linguistically. The argument that there are two phonologies which are comprised of units below the skeleton and items at and above the skeleton underlies this review article.

Keywords: *Substance-free Phonology, Phonology-phonetics interface, Post-phonological spell-out, Two phonologies.*

Öz: Geleneksel yaklaşımlarda, özerkparçasal gösterimde çatının altındaki parçaların [+dudaksıl] ya da [+damaksıl] gibi sesbilgisel özellikleri bulunmaktadır. Varlıksız Sesbilimde, sesbilime ait olan bu parçaların sesbilgisel bağıntılarının olmaması gerektiğini savunulmaktadır. Dolayısıyla çatının altındaki ögeler α , β , γ gibi varlıksız ve soyut simgelerle gösterilebilmektedir. Sesbilgisel bağıntılar, artsesbilimsel olarak sesbilim-sesbilgisi arakesitinde atanmaktadır. Çatının altındaki asalların, sesbilim-sesbilgisi arakesitinde sesbilgisel bağıntılarla ilişkilendirilmeleri tamamıyla nedensizdir. Bu bağlamda çatının altındaki birimlerin sesbilimsel yönden anlamsız olduğu sonucuna varılmaktadır. Tam tersine, çatıdaki ve çatının üstündeki birimler, sesbilimsel yönden anlamlıdır ve dillerarası tutarlı davranışları bulunmaktadır. Çatının altındaki birimler ile çatıdaki ve çatının üzerindeki ögelerin oluşturduğu iki sesbilim savı bu inceleme makalesinin temelini oluşturmaktadır.

Anahtar sözcükler: *Varlıksız Sesbilim, Sesbilim-sesbilgisi arakesiti, Artsesbilimsel dağıtım, İki sesbilim.*

1. GİRİŞ

Bu inceleme makalesinin amacı, tamamıyla varlıksız bir sesbilimin olası olduğunu okuyuculara göstermektir. Buradaki *varlık* sözcüğü, simgesel olmayan, akustik özellikler barındıran, sesbilgisel bir terimdir. Dolayısıyla, doğası gereği Varlıksız Sesbilim (substance-free phonology), çatının (skeleton) altındaki bölümle ilgilenmektedir. Çatıdaki ve çatının üzerindeki bölümler Varlıksız Sesbilim çerçevesinde incelenmemektedir. Bunun nedeni, Varlıksız Sesbilimin yalnızca ezgiyle ilgilenmesi ve ezginin, özerkparçasal bir gösterimde çatının altındaki ögelerde bulunmasıdır. Çatıdaki ve çatının üzerindeki ögelerin sesbilgisel özellikleri yoktur. Buna bağlı olarak Varlıksız Sesbilim kapsamında incelenecek sesbilgisel varlıkları da bulunmamaktadır.

Varlıksız Sesbilimin temel savı, sesbilgisel özellikleri temsil eden varlıkların sesbilimin içerisinde bulunmamasıdır. Bu yönüyle sesbilim ve sesbilgisini birbirinden ayırıp modüler bir yapıya sahip olan Varlıksız Sesbilime göre, hangi yaklaşım söz konusu olursa olsun, varlık kavramı sesbilgisine aittir. Ayrıca sesbilgisi ile sesbilim ayrı modüller olduklarından varlıkların bulunabileceği tek konum sesbilgisi dizgesidir. Sesbilimin içerisinde sesbilgisi, sesbilgisinin içerisinde sesbilim bulunmamaktadır. Bunun yanında, sesbilim ve sesbilgisi iki ayrı modül olmalarına karşın iletişim içerisinde dirler (Scheer, 2019). Bu iletişim artsesbilimsel (post-phonologically) olarak sesbilim-sesbilgisi arakesitinde sağlanmaktadır. Varlıksız bir görünüme sahip α , β , γ gibi ögeler sesbilim-sesbilgisi arakesitinde [dudaksıllık] gibi sesbilgisel özelliklerle eşleşmektedir. Bu bağlamda özerkparçasal bir gösterimden örnek vermek gerekirse çatının altındaki varlıksız birimler (α , β , γ vb.) sesbilimsel yönden anlamsızdır ve değişkenlik gösterebilmektedir (bkz. (1)). Bunun yanında, çatıdaki ve çatının üzerindeki birimlerin evrensel olarak tutarlı davranışları bulunmaktadır. Dillerarası tutarlı davranışlarına örnek olarak bütün dillerde çekirdek bulunması verilebilir.

Aşağıdaki bölümlerde Varlıksız Sesbilimin ortaya çıkışıyla birlikte kuramsal çerçeveye bir giriş yapılacak, ardından çatının Varlıksız Sesbilimdeki yerine değinilecektir. Çatının altındaki nedensizlik kavramına yer verilerek özerkparçasal gösterim üzerinden sesbilimsel yönden anlamlı ve anlamsız birimlerin oluşturduğu iki sesbilim modülünden söz edilecektir.

2. KURAMSAL ÇERÇEVE

2.1. VARLIKSIZ SESBİLİMİN DOĞUŞU

Sesbirim, sesin yalnızca dilbilimsel olarak anlamlı özelliklerini barındıran dilbilimsel ve simgesel bir nesnedir. Sesbirimin fiziksel bir belirtkeden doğrudan elde edilemeyen ussal bir nesne olması akılcı (rasyonalist) bilimin bir başarısı olarak görülmektedir (van der Hulst, 2013). Üretici Sesbilim kuramlarında, Prag okuluyla birlikte sesbirimin, ayırıcı özellikler (distinctive features) olarak adlandırılan birimlere ayrıştırılabildiği savunulmuştur. Yapısalcılık tabanından bakıldığında, sözü edilen ayırıcı özellikler bir dildeki ayrık seslerin arasındaki farkları göstermektedir. Jakobsoncu anlayışta sesbirimler,

seslerin üretim sırasındaki fiziksel özellikleriyle ilişkili akustik bilgiyi taşıyan nesnelere kullanılmaya başlamıştır (Jakobson vd., 1952).

Ayırıcı özellikler, alanyazında yaygın bir biçimde kullanılsa da Varlıksız Sesbilim alanındaki çalışmalar, bir sesbilimsel gösterimin söyleyişsel ya da akustik bağıntısının bulunmadığını savunmuşlardır (Blaho, 2008; Chabot, 2021; Odden, 2006; Reiss, 2008, 2018; Volenec ve Reiss 2017, 2020). Bu çalışmalarda ortak kanı, örneğin [+dudaksıl] gibi bir gösterimin içsel olarak dudaksızlık barındırmadığı, aynı kuram içerisinde [+α] gibi soyut bir gösterimin de aynı işlevi gerçekleştirebileceğidir.

Yapısalcılığın temelinde sesbirimlerin arasındaki karşıtlık bulunmaktadır. Yapısalcı bakış açısına göre, konuşucu bilgisinin bir örneği olan sesbirim ile üretilen konuşmanın fiziksel özellikleri arasında bir fark bulunduğu söylenebilir. Bu yaklaşım, Saussure (1916) tarafından yapılan *langue* ve *parole* ayrımının bir uzantısıdır (Saussure sonrası dil çalışmalarının edebiyata etkisi için bkz. Sağıroğlu, 2017). Sesbirimi *langue* kavramının çatısı altında ve dilin fiziksel özelliklerini de *parole* içerisinde değerlendirmek olasıdır. Dolayısıyla yapısalcı düşüncede sesbirim, üretilen sesin fiziksel özelliklerinden ayrı olarak simgesel bir nesne görünümündedir. Saussure'ün düşüncesinde sesbirimler, karşıtlık sağlayan dilbilimsel ve simgesel nesnelere. Saussure'e benzer bir düşünceye sahip olan Sapir (1925), sesbilimsel bilginin sesbilgisel bilgiden farklı olduğunu kanısladadır. Sesbirim soyut ve gerçek bir nesne olmakla birlikte sesbilimsel bilginin merkezidir (Sapir, 1933).

Jakobson (1939, 1949) yapısalcı sesbirimi ayırıcı özelliklerine ayırıştırarak onları sesbilgisel bilgiyle gösterimlemiştir. Sesbilgisel varlığın ayırıcı özelliklerin bir parçası durumuna gelmesi ile birlikte, yapısalcı bakış açısından uzaklaşmıştır. Bu bağlamda Jakobson'un önermesi, Saussure ve Sapir'in yapısalcı savı ile Üretici Sesbilimi biçimselleştiren Chomsky ve Halle (1965, 1968) arasında bir köprü görevi görmüştür. Chomsky ve Halle'in (1965, 1968) Üretici Sesbiliminde sesbirim, parça olarak bilinen Jakobsoncu özelliklere ayırıştırılmıştır ve bu özellikler söyleyişseldir. İkili (binary) özellikler yalnızca simgesel nesnelere değil, aynı zamanda sesbilim ve konuşma üretimi arasında doğrudan bir bağlantı kurmaktadır. Bu özellikler, bütün insanlarda bulunduğu varsayılan Evrensel Dilbilgisi (Universal Grammar) ile belirlenmektedir. Bütün parçaların belli bir özellik kümesiyle gösterimlenip Evrensel Dilbilgisinde bulunmasının en büyük sonuçlarından biri, sesbilgisel yönden olası olmayan seslerin kuram içerisinde gösterimlenmesinin olası olmasıdır. Bu sorun,

belirtlilik (markedness) kavramı ile açıklanmıştır. Birtakım özellikler diğerlerine göre daha az belirtili olduğundan, dilbilgisinde daha az belirtili olan özelliklerin görünmesinin daha olası olduğu savlanmıştır.

Üretici Sesbilim içerisinde, sesbilgisel varlık ile sesbilimi iç içe getiren özellik geometrisi (feature geometry), doğrudan insanın ses aygıtı üzerine kurulmuştur (Clements, 1985). Hale ve Reiss (2000b) ise sesbilim ve sesbilgisi arasındaki ayrımı biçim ve varlık üzerinden yaparak alanyazına eleştirel bir katkıda bulunmuşlar ve Varlıksız Sesbilimin temellerini atmışlardır. Biçimi, sesbilimsel bilişin (cognition) simgesel nesnelere, varlığı ise gerçek dünyada var olan fiziksel nesnelere olarak tanımlanmışlardır (Hale ve Reiss, 2000a). Bu simgesel nesnelere sesbilimsel birimlerdir ve sesbilgisel bir içerikleri bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu birimlerin söyleyişsel (ya da akustik) özelliklerle gösterimlenmesi tutarsızlık olarak görünmektedir. Sesbilimsel birimler, tıpkı yapısalcıların başta savunduğu gibi konuşmanın fiziksel özelliklerini barındırmayan simgesel nesnelere dir. Bu bağlamda bir sesbilimsel birimin [dudaksız] gibi sesbilgisel bir özelliklerle gösterimlenmesi olası değildir.

Varlıksız Sesbilim içerisinde de iki temel bakış açısı ortaya çıkmaktadır. Volenec ve Reiss (2017, 2020) tarafından savunulan Varlıksız Sesbilim yaklaşımında sesbilimsel birim kümeleri Evrensel Dilbilgisi tarafından belirlenmekte ve bu kümelerin yine Evrensel Dilbilgisi tarafından belirlenen sesbilgisel bağıntıları bulunmaktadır. Sesbilimsel birimler, sesbilim-sesbilgisi arakesitinde dönüştürme (transduction) adı verilen işlemle birlikte sesbilgisel varlıkla eşleştirilmektedir. Sözü edilen Varlıksız Sesbilim bakış açısı, Chomsky ve Halle'in (1968) savunduğu, Evrensel Dilbilgisi tarafından belirlenen evrensel bir kümenin bulunduğu düşüncesiyle benzerlik göstermektedir. Sesbilimsel birimlerin sesbilgisel bağıntıları Evrensel Dilbilgisi ile belirlenmiştir. Aksi takdirde dil öğreniminin gerçekleşmesi olası değildir (Hale ve Reiss, 2008). Varlıksız Sesbilim içerisindeki bir diğer temel bakış açısında ise sesbilimsel dizgeler, doğuştan gelen ve Evrensel Dilbilgisi tarafından belirlenen evrensel özellikler olmadan da öğrenilebilmektedir (Boersma, 1998; Odden, 2022). Bu yaklaşımda sesbilimsel özellikler, konuşucuların gereksinim duyduğu, evrensel olmayan ve dilden dile değişebilen biçimde dil öğrenimi sırasında ortaya çıkmaktadır (Mielke, 2008). Odden (2022), karşıtsal parçaların, sesbilimsel kurallarda oynadıkları role göre öğrenilebileceğini savunmaktadır.

Varlıksız Sesbilim içerisindeki yaklaşım ne olursa olsun sesbilimsel nesnelere ile sesbilgisel bağıntıları arasında dözeme (mapping)

gerçekleşmesi için bir arakesit bulunmak durumundadır. Sesbilimsel özelliklerin Evrensel Dilbigisi tarafından belirlendiğini ve evrensel olduğunu savunan Volenec ve Reiss (2017, 2020), arakesitteki döşemenin de evrensel nitelikte olduğunu varsayılmaktadır. Bu biçimdeki evrensel bir arakesit düşüncesi, özelliklerin öğrenildiğini savunan yaklaşımlarda bulunmamaktadır.

Yukarıda Varlıksız Sesbilimin ortaya çıkışı, gelişimi ve kuram içerisindeki farklı bakış açıları sunulmuştur. Aşağıdaki bölümlerde çatı kavramı ile çatının altı ve üstü Varlıksız Sesbilim tabanında değerlendirilecektir.

2.2. VARLIKSIZ SESBİLİM VE ÇATI

Özerkparçasal gösterimde çatının altındaki sesbilimsel öğelerin sesbilgisel bağıntıları bulunurken çatının üstünde kalan sesbilimsel öğelerin sesbilgisiyle bir bağlantısı bulunmamaktadır. Varlıksız Sesbilim çatının altındaki parçasal kısımla ilgilenmektedir (Iosad, 2017; Odden, 2022; Volenec ve Reiss, 2017). Çatısal alanın üzerindeki önses, uyak, sonses gibi öğelerin, hatta çatının kendisinin sesbilgisel bir varlığı (substance) bulunmamaktadır. Yalnızca çatının altındaki sesbilgisel bağıntının sesbilim tabanından çıkarılması gerektiği savunulmaktadır. Dolayısıyla, çatıdaki ve çatının üzerindeki öğeler dillerarası evrensel yapılar (çekirdek, önses vb.) çatının altındaki birimlerin dilden dile değişen, nedensiz sesbilgisel gerçekleştirmeleri olabilmektedir.

Çatıdaki ve çatının üzerindeki öğelerin sesbilgisel varlıklarının bulunmadığı ortadadır ve bu durum parçaüstü (suprasegmental) birimler için de geçerlidir. Parçaüstü birimler çatının üzerinde gösterimlenmektedir ve sesbilgisel varlıkları yoktur. Diğer bir deyişle, parçaüstü birimlerin sesbilgisel bağıntıları, sesbilimsel gösterimde bulunmamaktadır. Parçaüstü birimlerin sözü edilen sesbilgisel bağıntıları sesbilgisel yorumlamada ortaya çıkmaktadır. Bu sesbilgisel özellikler yüksek seslilik, süre ve yüksekliktir. Yüksek seslilik desibel ile, süre milisaniye ile ve yükseklik Hertz ile ölçülmektedir. Hyman (2006), süre ve yüksekliğin sırasıyla uzunluk (length) ve titreşim (tone) olarak sesbilimselleşebileceğini savunmaktadır. Sonuç olarak, parçaüstü birimlerin, sesbilimsel gösterimden çıkarılması gereken sesbilgisel varlıkları bulunmamaktadır.

Çatıdaki ve çatının üzerindeki öğelerin sesbilgisel bağıntılarının bulunmaması rastlantısal değildir. Özerkparçasal olsun ya da olmasın,

hatta çatının altındaki ögelerin varlıklı olduğunu savunsun ya da savunmasın, ezgisel yapıların üzerine seslem yapısı gibi ögeleri yerleştiren bütün yaklaşımlarda çatının üzerinde sesbilgisel bir bilgi yoktur. Varlıksız olmayan yaklaşımlarda asallar (primes) doğrudan sesbilgisel bilgiyi taşımaktadır (ör. [dudaksıl]) ancak çatıda ve çatının üzerinde bu tür bir sesbilgisel bilgi bulunmamaktadır. Varlıksız Sesbilimde ise, tıpkı çatıda ve çatının üzerinde olduğu gibi, çatının altında da sesbilgisel bilgi bulunmamaktadır. Çatının altındaki asallar, [dudaksıl] gibi sesbilgisel bilgiyi taşıyan birimlerle değil; α , β , γ gibi varlıksız bir görünüme sahip ögelerle gösterilmektedir. Çatının altındaki asallar, artsesbilimsel olarak sesbilgisiyle olan arakesitte bir sesbilgisel bağıntıyla eşleşmektedir (Scheer, 2019). Tıpkı sesbilim-biçimsözdizim arakesitinde olduğu gibi, dağıtım (spell-out), çocukların edinmesi gereken dağıtım yönergeleri tabanında gerçekleşmektedir. Sözü edilen dağıtım yönergelerine göre hangi sesbilimsel nesnelerin hangi sesbilgisel ulamlarla eşleşeceği belirlenmektedir (ör. $\alpha \leftrightarrow$ dudaksıllık). Çatının altındaki sesbilimsel ögelerin sesbilgisel ulamlarla dağıtım ilişkisi bulunurken çatıdaki ve çatının üzerindeki birimler, herhangi bir dağıtım yönergelerinin kapsamında değildir. Dolayısıyla önses $\leftrightarrow$ dudaksıllık gibi bir dağıtım ilişkisi yoktur.

Edinim süreciyle birlikte ortaya çıkan $\alpha \leftrightarrow$ dudaksıllık gibi bir dağıtım ilişkisinin olmasının ancak çatıda ve çatının üzerinde böyle bir dağıtım ilişkisinin olmamasının, ögelerin sesbilimsel yönden anlamlı ya da anlamsız olması üzerinde bir etkisi bulunmaktadır. Bu bağlamda, çatının altındaki asalların sesbilimsel yönden anlamsız olduğu görülmektedir. $\alpha \leftrightarrow$ dudaksıllık dağıtım ilişkisinde, diğer asallardan farklı olmak koşuluyla α yerine β , γ , hatta ξ gelebilmektedir. Diğer taraftan, çatıdaki ve çatının üzerindeki ögelerin dillerarası tutarlı özellikleri vardır. Örneğin bütün dillerde çekirdek bulunmaktadır ve bütün ünlüler bir çekirdeğin altında yer almaktadır. Çatının altındaki ögelerin bu tür dillerarası tutarlı davranışları bulunmamaktadır ve bu yüzden α , β , γ gibi soyut simgelerle gösterilebilmektedir. Diğer bir deyişle, dillerarası tutarlı davranışları olan ögeler sesbilimsel yönden anlamlı iken dillerarası değişken davranışları olan ögeler sesbilimsel yönden anlamsızdır (Börklü, 2022). Buradan çıkarılacak bir sonuç da dillerarası tutarlı davranışı ve evrensel özellikleri bulunan, çatıdaki ve çatının üzerindeki ögelerin doğuştan gelmekte olduğudur. Bunun tersine çatının altındaki ögeler doğuştan gelmemektedir (Odden, 2022). Sesbilimsel bir yönden bakıldığında anlamlı ve anlamsız birimler arasındaki ayırım oldukça önemlidir. Edinim sırasında sesbilimsel bir

asala atanan damaksıllık değişkenlik gösterebilmektedir. Diğer bir deyişle, sesbilgisel damaksıllığın, örneğın § asalı yerine † asalı ile ilişkilendirilmesi arasındaki bir farklılık yoktur. Bir asal, diğer bir asala göre daha uygun ya da daha üstün konumda değildir. Ancak diğer taraftan, bir önses yerine bir çekirdek getirmek olası değildir. Sesbilimsel asal ile sesbilgisel damaksıllık arasında kurulan nedensiz ilişki, çatıdaki ve çatının üzerindeki birimlerde bulunmamaktadır. Bunun nedeni çatıdaki ve çatının üzerindeki ögelerin dillerarası tutarlı ve değişmez özelliklerinin olmasıdır. Ünlüler çekirdeklerin ve ünsüzler de önseslerin altında bulunabilir. Örneğın bir ünlünün önses konumunda bulunması olası değildir.

2.3 NEDENSİZLİK

Çatının altındaki ögeler tamamıyla nedensizdir (arbitrary). Öncelikle, dillerarası davranışları tutarsız olduğundan çatının altındaki asalların kendileri nedensizdir çünkü α , β , γ , hatta § olarak adlandırılabilir (Scheer, 2008). Bu simgeler yalnızca karşıtlık bildirme amacı taşımaktadır. Bu bağlamda sözü edilen düşüncenin arkasında yapısalcı (structuralist) bir temel bulunduğu savunulabilir. Sesbilgisinin sesbilimden farklılaşması, Saussure'ün (1916), soyut birimlerden oluştuğunu savunduğu langue ile parole ayırımına benzer bir çizgidedir. Çatının altındaki asalların kendisinin nedensiz olmasının yanı sıra sesbilimsel hesaplamaları (computation) da nedensizdir. Ayrıca bu asalların herhangi bir sesbilgisel ulamla eşleşme olasılığı bulunduğundan bir asal ile bir sesbilgisel ulam arasındaki ilişki de nedensizdir.

Çatının altındaki asallar tamamıyla soyut ve nedensiz olduğundan doğal olan ya da olmayan sesbilimsel işlemlerden söz etmek olası değildir. Varlıksız olmayan bir bakış açısından örneklendirmek gerekirse tamamıyla doğal olarak nitelendirilen $b \rightarrow \beta / \ddot{U}^2 \text{ } \ddot{U}$ işleminin tersine $\eta \rightarrow \zeta / \text{ } \_z$ işleminin doğal olmadığı savunulacaktır. İşlemlerdeki simgeler yerine başka simgeler kullanıldığında aynı işlemlerin doğal olup olmadığıyla ilgili herhangi bir yorum yapılamamaktadır. Örneğın § $\rightarrow \spadesuit$ işlemi † $\rightarrow \times$ işleminden daha çok ya da daha az doğal değildir. Yalnızca sesbilgisel özellikleri olan nesnelere daha çok ya da daha az doğal olabilir ancak varlıksız ve nedensiz asalların herhangi bir sesbilgisel özelliği yoktur. Dolayısıyla doğal olmadığı savunulan bir kural ya da işlem aslında sesbilgisel

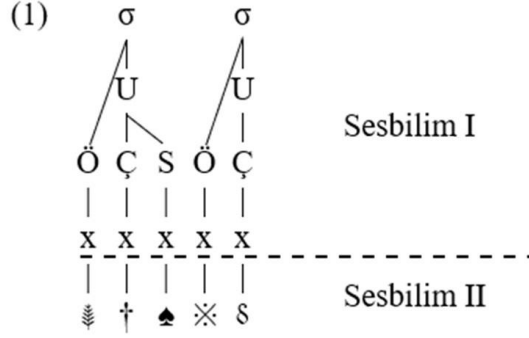
² Ünlü.

yönden doğal değildir (Chabot, 2021; Scheer, 2015). Bu tür kurallar yalnızca çatının altındaki öğeleri ilgilendirmektedir. Çatıdaki ya da çatının üzerindeki öğeleri ilgilendiren herhangi bir kural bulunmamaktadır. Örneğin yalnızca sonesseste ya da önesseste gerçekleşen $b \rightarrow \beta$ gibi bir kural olası değildir.

Benzer bir biçimde kapalı seslem kısalması (closed syllable shortening) ve açık seslem uzaması (open syllable lengthening) olguları değerlendirilebilir. Kapalı seslem kısalmasında, ünlü kısalmasına yalnızca kapalı bir seslem neden olmaktadır. Türkçedeki [mera:ki]~[merak] değişkesi kapalı seslem kısalmasına örnek verilebilir. Burada ünlünün kısalmasının tek bir nedeni vardır, o da ünlünün bulunduğu seslemin kapalı olmasıdır. Ancak alanyazında kapalı seslemlerde ünlü uzamasının görüldüğü diller de bulunmaktadır. Bu dillerde gerçekleşen kapalı seslem uzaması sonesseste konumundaki ötümlü bir ünsüzden önce gerçekleşmektedir ve seslem yapısıyla bir bağlantısı yoktur. Kapalı seslemde ünlü uzamasının gerçekleşmesinin arkasındaki neden, ünsüzün sonesseste konumunda olması değil, bu ünsüzün ötümlü olmasıdır (Chen, 1970; Klatt, 1973; Scheer, 2017). Örneğin İngilizcedeki güçlü ünsüz öncesi kısalma (pre-fortis clipping) olgusuna göre lab ~ lap, rise ~ rice benzeri ikililerde güçlü ünsüzden önceki ünlüler, yumuşak ünsüzden (lenis) önceki ünlülerle karşılaştırıldığında daha uzundur. Seslem yapısının bu işlemlerde hiçbir rolü bulunmamaktadır.

2.4. FARKLI SESBİLİMLER VE SÖZLÜKSELLEŞME

Varlıksız Sesbilimin ortaya koyduğu iki sesbilim düşüncesine göre çatının altındaki öğeler nedensiz sesbilim tabanında değerlendirilirken çatıdaki ve çatının üzerindeki birimler sesbilimsel yönden anlamlıdır. Bunun doğal bir sonucu olarak çatıdaki ve çatının üzerindeki öğeler dağıtıma uğramamaktadır çünkü dağıtıma uğrayan bir öğeye sesbilimsel bir değer atanmaktadır. Çatının altındaki öğeler ise dağıtıma uğramaktadır ve bu öğelere sesbilimsel bir değer atanmaktadır. Çatıdaki ve çatının üzerindeki öğelerin oluşturduğu Sesbilim I ile çatının altındaki öğelerin oluşturduğu Sesbilim II (1)'de gösterilmiştir (Ö: Önses, Ç: Çekirdek, S: Sonesseste, U: Uyak).

Sesbilim I ve Sesbilim II'nin (1)'deki gösterimi özel bir kuramı öne çıkarmak için değil, tam tersine genel özerkparçasal yapıyı gösterimlemek için verilmiştir. Çalışılan kurama göre seslem yapısı gösterimi de değişebilmektedir.

(1)'de görüldüğü üzere Sesbilim I'de çatıda ve çatının üzerinde sesbilimsel yönden anlamlı ögeler bulunurken Sesbilimde II'de sesbilimsel yönden anlamsız birimler (‡, †, ♠, ✠, δ) bulunmaktadır. Tek bir sesbilim modülü içerisinde sesbilimsel yönden anlamsız ögelerle sesbilimsel yönden anlamlı birimlerin birlikte hesaplanması (computation) olası değildir. Bu nedenle (en az) iki farklı sesbilimsel modülün varlığı savunulmaktadır.

Ana dil edinimi sırasında çocuklar ve yeni sözcükler öğrenirken yetişkinler yeni sözlüksel kütükler oluştururlar. Dilbilimsel olmayan bilişsel biçime dönüştürülen akustik dalga biçimi, uzun süreli bellekte sözlüksel gösterimler olarak saklanmaktadır (Boersma vd., 2003). Sözlükselleşme (lexicalization) işlemi sırasında, akustik sinyal içerisinde bulunan, konuşucuların duygudurumu, yavaş ya da hızlı konuşmaları, cinsiyet kaynaklı yükseklik değişimleri gibi dilbilimsel olmayan özellikler dışarıda bırakılmaktadır. Dilbilimsel olan bilgi ise sözlükselleşme işlemi tarafından, ezgisel asallardan oluşan ayrık sesbilimsel birimlere dönüştürülmektedir. Sözlükselleşme işleminde ayrık sesbilimsel birimlerin çizgisel bir düzlemde bulunması zamansal bir akış da içermektedir. Bu akış, zaman birimleriyle (timing units) gösterimlenmektedir. Zaman birimlerinin sözlükçede bulunduğunu ortaya koymak için uzun ünlüler ve ikiz ünsüzler örnek verilebilir. Türkçede âdet ve âdet sözcüklerinin çatının altındaki ezgisel özellikleri aynıdır ancak âdet sözcüğünde ilk ünlü kısa iken âdet sözcüğünde ilk ünlü uzundur. Dolayısıyla farklılıkları, ezgisel yapılarından değil, bağlı oldukları zaman birimlerinden kaynaklanmaktadır. İlkindeki kısa ünlü

tek bir zaman birimine sahipken ikinci sözcükteki uzun ünlü iki zaman birimine bağlıdır. Burada uzunluk karşıtlık oluşturduğundan zaman birimleri (çatısal alanlar) sözlükçede bulunmalıdır. Zaman birimlerine ek olarak seslem yapısının da sözlükçede bulunduğunu savunan varsayımlar bulunmaktadır (Kaye vd., 1990; Scheer ve Kula, 2018). Diğer bir deyişle, sesbilim, biçimsözdizimsel hesaplamanın ortaya koyduğu yapıyı yorumladığında seslem yapısı oluşturulmamaktadır. Seslem yapısı sözlükçede bulunmaktadır.

Sözlükselleşme sırasında, Chomsky ve Halle'in (1968) Biçimbirim Yapısı Kısıtlamaları (Morpheme Structure Constraints) adını verdikleri koşulların, saklanan öğelerin üzerinde bir etkisi olabilmektedir. Örneğin Türkçede #TR³, #RT ve TR# ünsüz kümeleri olası değildir ve bu nedenle sözü edilen ünsüz kümeleri hiçbir zaman sözlükselleşmemektedir. Türkçe kökenli hiçbir sözcük, sözcük başı konumunda ünsüz kümesi barındırmamaktadır ve iki ünsüz arasında kesinlikle bir ünlü bulundurmaktadır. Benzer biçimde Türkçede sözcük sonu tıkanmalı-titreşimli kümesi de olası değildir. Bu durum, Türkçedeki yabancı dillerden ödünçlenen sözcüklerde de geçerlidir. Fransızcadan ödünçlenen *tren* sözcüğü, Fransızcada [tʁɛ̃] olarak yüzeye çıkmasına karşın Türkçede [tiren] olarak sesletilmektedir. Yine Fransızcadan ödünçlenen *neutre* sözcüğünün Türkçede [nøtyr] olarak sesletildiği gözlemlenmektedir çünkü Türkçede TR# ünsüz kümesi olası değildir. Kiparsky'nin (1968) Değişkenlik Koşulunun (Alternation Condition) altındaki temel sav da budur. Değişkenlik Koşulu, Mutlak Yansızlaşma⁴ (Absolute Neutralization), yani derin yapıdaki bir dizinin yüzeyde hiç görünmemesine karşılık sunulmuştur. (En az) iki farklı sesbilim dizgesi bulunduğundan bu dizgelerin sözvarlıkları da birbirinden farklı olmalıdır. Bilişsel olmayan sesbilgisel sinyal, bilişsel ve çizgisel birimlere dönüştürülmektedir. Bu birimlere parça (ya da sesbirim) adı verilmektedir. Bu parçaların üzerine de sesbilimsel yapı kurulmaktadır. Sözü edilen iki hesaplama da sözlükselleşme sırasında gerçekleşmektedir. Dolayısıyla ilk hesaplamanın girdisi akustik nesnelere iken çıktısı sesbilimsel parçalardır ve ikinci hesaplamanın girdisi sesbilimsel parçalar iken çıktısının sesbilimsel yapı olduğu anlaşılmaktadır.

³ T: Tıkanmalı. R: Titreşimli.

⁴ Örneğin Türkçede <ğ> olgusu çoğu zaman Mutlak Yansızlaşma tabanında değerlendirilmektedir ve /y/ sesbiriminin yüzeye çıkmadığı savunulmaktadır. Karşı savlar için bkz. Baturay Meral (2020), Scheer ve Börtlü (2024).

3. SONUÇ

Varlıksız Sesbilim yaklaşımına göre sesbilgisel varlıklar sesbilimde bulunmamalıdır. Sesbilgisel varlıkların bulunabileceği tek yer sesbilgisidir. Bu yönüyle sesbilim ve sesbilgisinin iki ayrı modül olduğunu ortaya koyan Varlıksız Sesbilimin Fodorcü bir modülerlik çizgisinde olduğu savunulabilir (Fodor, 1983). Çatının altındaki birimler [+dudaksıl] ya da [+damaksıl] gibi sesbilgisel varlıklar bulundurmamalıdır. Varlıksız bir görünüme sahip α , β , γ , hatta ξ olarak nitelendirilen, çatının altındaki ögelere, artsesbilimsel olarak sesbilim-sesbilgisi arakesitinde sesbilgisel bağıntılar atanmaktadır ($\alpha \leftrightarrow$ dudaksıllık, $\beta \leftrightarrow$ damaksıllık vb.) (Scheer, 2019). Çatının altındaki birimlerin tersine, çatıdaki ve çatının üzerindeki ögeler sesbilimsel yönden anlamlı görünmektedir. Sesbilgisel bağıntıları bulunmamaktadır ve dillerarası tutarlı görünimleri vardır. Buradan yola çıkıldığında üretim sesbilimi tabanında iki farklı sesbilim bulunduğu sonucuna varılabilir: çatının altındaki birimlerin oluşturduğu, sesbilimsel yönden anlamsız, nedensiz olan ve sesbilgisel bağıntıların bulunduğu Sesbilim II, diğer yandan çatıdaki ve çatının üzerindeki ögelerin oluşturduğu, sesbilimsel yönden anlamlı, nedensiz olmayan ve sesbilgisel bağıntıların bulunmadığı Sesbilim I. Sesbilim I'de önses, uyak gibi sesbilimsel yönden anlamlı ögeler bulunurken Sesbilimde II'de sesbilimsel yönden anlamsız birimler (ξ , $\dagger$, $\clubsuit$, $\otimes$, δ vb.) bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Baturay Meral, S. (2020). *The new template model and the phonology-morphology interface in Turkish: The parametric hierarchical system and universal implications* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Radboud University Nijmegen.
- Blaho, S. (2008). *The syntax of phonology: A radically substance-free approach* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. University of Tromsø.
- Boersma, P. (1998). *Functional phonology: Formalizing the interaction between articulatory and perceptual drives*. Holland Academic Graphics.
- Boersma, P., Escudero, P. ve Hayes, R. (2003). Learning abstract phonological from auditory phonetic categories: An integrated model for the acquisition of language-specific sound categories. M.-J. Sole, D. Recasens ve J. Romero (Yay. haz.), *Proceedings of the 15th International Congress of Phonetic Sciences* içinde (ss. 1013–1016).
- Börtlü, G. (2022). Sesbilim-sesbilgisi arakesitinden bir örnek: Rotikler. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 33(2), 71–85.
- Chabot, A. (2021). *Possible and impossible languages: Naturalness, third factors, and substance-free phonology in the light of crazy rules* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Université Côte d'Azur.

- Chen, M. (1970). Vowel length variation as a function of the voicing of the consonant environment. *Phonetica*, 22(3), 129–159.
- Chomsky, N. ve Halle, M. (1965). Some controversial questions in phonological theory. *Journal of Linguistics*, 1(2), 97–138.
- Chomsky, N. ve Halle, M. (1968). *The sound pattern of English*. MIT Press.
- Clements, G. N. (1985). The geometry of phonological features. *Phonology Yearbook*, 2, 225–252.
- de Saussure, F. (1916). *Cours de linguistique générale*. Payot.
- Fodor, J. (1983). *The modularity of the mind. An essay on faculty psychology*. MIT-Bradford.
- Hale, M. ve Reiss, C. (2000a). Phonology as cognition. N. Burton-Roberts, P. Carr ve G. Docherty (Yay. haz.), *Phonological knowledge: Conceptual and empirical issues* içinde (ss. 161–184). Oxford University Press.
- Hale, M. ve Reiss, C. (2000b). “Substance abuse” and “dysfunctionalism”: Current trends in phonology. *Linguistic Inquiry*, 31(1), 157–169.
- Hale, M. ve Reiss, C. (2008). *The phonological enterprise*. Oxford University Press.
- Hyman, L. (2006). Word-prosodic typology. *Phonology*, 23(2), 225–257.
- Iosad, P. (2017). *A substance-free framework for phonology. An analysis of the Breton dialect of Bothoa*. Edinburgh University Press.
- Jakobson, R. (1939). Observations sur le classement phonologique des consonnes. E. Blancquaert ve W. Pée (Yay. haz.), *Proceedings of the 3rd International Congress of Phonetic Sciences* içinde (ss. 273–279). Laboratory of Phonetics at the University of Ghent.
- Jakobson, R. (1949). On the identification of phonemic entities. *Volume I: Phonological studies* içinde (ss. 418–425). De Gruyter Mouton.
- Jakobson, R., Fant, G. ve Halle, M. (1952). *Preliminaries to speech analysis: The distinctive features and their correlates*. MIT Press.
- Kaye, J., Lowenstamm, J. ve Vergnaud, J.-R. (1990). Constituent structure and government in phonology. *Phonology Yearbook*, 7, 193–231.
- Kiparsky, P. (1968). How abstract is phonology? O. Fujimura (Yay. haz.), *Three dimensions of linguistic theory* içinde (ss. 5–56). TEC.
- Klatt, D. H. (1973). Interaction between two factors that influence vowel duration. *The Journal of the Acoustical Society of America*, 54, 1102–1104.
- Mielke, J. (2008). *The emergence of distinctive features*. Oxford University Press.
- Odden, D. (2006). *Phonology ex nihilo* [Konferans sunumu]. Phonology Get-Together, Universitetet i Tromsø.
- Odden, D. (2022). Radical substance-free phonology and feature learning. *Canadian Journal of Linguistics*, 67(4), 500–551.
- Reiss, C. (2008). Constraining the learning path without constraints, or the OCP and NOBANANA. B. Vaux ve A. Nevins (Yay. haz.), *Rules, constraints, and phonological phenomena* içinde (ss. 252–301). Oxford University Press.
- Reiss, C. (2018). Substance free phonology. S.J. Hannahs ve A. R.K. Bosch (Yay. haz.), *The Routledge handbook of phonological theory* içinde (ss. 425–452). Routledge.
- Sağiroğlu, R. (2017). A stylistic analysis of “How to Be an Other Woman” by Lorrie Moore. *Ulakbilge*, 5(15), 1541–1560.
- Sapir, E. (1925). Sound patterns in language. *Language*, 1(2), 37–51.
- Sapir, E. (1933). La réalité psychologique des phonèmes. *Journal de psychologie normale et pathologique*, 30, 247–265.

- Scheer, T. (2008). Why the Prosodic Hierarchy is a diacritic and why the Interface must be Direct. J. Hartmann, V. Hegedus ve H. van Riemsdijk (Yay. haz.), *Sounds of silence: Empty elements in syntax and phonology* içinde (ss. 145–192). Elsevier.
- Scheer, T. (2015). How diachronic is synchronic grammar? Crazy rules, regularity and naturalness. P. Honeybone ve J. C. Salmons (Yay. haz.), *The Oxford handbook of historical phonology* içinde (ss. 313–336). Oxford University Press.
- Scheer, T. (2017). Voice-induced vowel lengthening. *Papers in Historical Phonology*, 2, 116–151.
- Scheer, T. (2019). Phonetic arbitrariness: A cartography. *Phonological Studies*, 22, 105–118.
- Scheer, T. ve Börtlü, G. (2024). *Soft g in Turkish: two types and x-slots* [Konferans sunumu]. The 21st Old World Conference in Phonology (OCP21), Leipzig, Almanya.
- Scheer, T. ve Kula, N. C. (2018). Government phonology: Element theory, conceptual issues and introduction. S. J. Hannahs ve A. Bosch (Yay. haz.), *The Routledge Handbook of Phonological Theory* içinde (ss. 226–261). Routledge.
- Van der Hulst, H. (2013). The discoverers of the phoneme. K. Allen (Yay. haz.), *The Oxford handbook of the history of linguistics* içinde (ss. 167–191). Oxford University Press.
- Volenec, V. ve Reiss, C. (2017). Cognitive phonetics: The transduction of distinctive features at the phonology–phonetics interface. *Biolinguistics*, 11, 251–294.
- Volenec, V. ve Reiss, C. (2020). Formal generative phonology. *Radical: A Journal of Phonology*, 2, 1–148.

Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi, MEÜDED, 2024; 20 (2), 105-126.

DİL BİLİMDE KULLANILAN SES BİLGİSİ MESAFE ARAÇLARI

Phonetic Distance Tools Used in Linguistics

Cemile UZUN¹

Fırat Üniversitesi

ORCID ID: 0000-0002-0102-3306

Abstract: Studies of phonetic distance between languages are important for understanding language diversity and analysing how language structures vary. These studies reveal how certain words or language structures vary across different regions and provide quantitative data for the study of language diversity. The goal of the study is to determine which tools are used to measure the phonetic distance of languages and to classify these tools according to the methods they employ. For this purpose, research on phonetic distance from the past to the present has been examined. In this respect, the study will guide research that aims to analyze phonetic distances between languages and develop phonetic distance measurement tools. The most cited articles, books and theses on phonological distance in languages or dialects were identified. The methodological sections of the identified studies were classified and

¹ Öğr. Gör. Dr., Fırat Üniversitesi, TÖMER, cemileuzun000@gmail.com

Gönderim tarihi: 13 Mayıs 2024; Kabul tarihi: 5 Temmuz 2024

Kaynak gösterimi: Uzun, C. (2024). Dil biliminde kullanılan ses bilgisi mesafe araçları. *Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi*, 20(2), 105-126.

compared. Since the findings of many studies were classified, a systematic review was used in this study. Studies with the same data collection and analysis methods were combined. It was seen that three types of methods, namely traditional, perceptual and computational methods, were used to calculate and classify the differences between languages and dialects.

Keywords: *Language, Phonetic, Distance, Phonetic distance, Phonetic distance tools*

Öz: Diller arasındaki ses bilgisi mesafesi araştırmaları, dil çeşitliliğini anlamak ve dil yapılarının nasıl değiştiğini incelemek için oldukça önemlidir. Bu alışmalar, belirli sözcüklerin veya dil yapılarının farklı bölgeler arasında nasıl değiştiğini ortaya koyar ve dil çeşitliliğinin araştırılmasına yönelik niceliksel veri sunar. Çalışmanın amacı, dillerin ses bilgisi mesafesini ölçmek için hangi araçların kullanıldığını belirlemek ve bu araçları kullandıkları yöntemlere göre sınıflandırmaktır. Bu amaçla, geçmişten günümüze kadar ses bilgisi mesafe ile ilgili çalışmalar incelenmiştir. Bu yönüyle çalışma, diller arasındaki ses bilgisel mesafeyi çözümlmek, ses bilgisel mesafe ölçüm araçları geliştirmek isteyen araştırmalara rehberlik edecektir. Diller veya lehçeler hakkında yapılmış ses bilgisel mesafe ile ilgili en çok atıf alan makaleler, kitaplar ve tezler belirlenmiştir. Belirlenen çalışmaların yöntem bölümleri sınıflandırılmış ve karşılaştırılmıştır. Çok sayıda çalışmanın bulguları sınıflandırıldığı için çalışmada sistematik inceleme kullanılmıştır. Aynı veri toplama ve çözümlme yöntemine sahip çalışmalar birleştirilmiştir. Diller ve lehçeler arasındaki farklılıkları hesaplamak ve sınıflamak için geleneksel, algısal ve hesaplamalı yöntem olmak üzere üç çeşit yöntemin kullanıldığı görülmüştür.

Anahtar sözcükler: *Dil, Ses bilim, Mesafe, Ses bilgisi mesafesi, Ses bilgisel mesafe araçları*

1. GİRİŞ

Dil bilim, dillerin yapısını, kullanımını ve gelişimini inceleyen bir bilim dalıdır. Diller arasındaki ses farklılıklarını belirlemek dil bilimin konularından bir tanesidir. Dil bilimde, dillerin birbirine olan ses bilgisi mesafesini belirlemek için birçok yöntem kullanılmaktadır. Ses bilgisi mesafesi, farklı konuşma çeşitleri arasındaki ses bilgisel farklılıkların ölçülmesini ifade eder. Ses bilgisi mesafeleri, dildeki ses bilgisel çeşitliliği incelemek için istatistiksel yöntemleri ve dil bilimsel verileri kullanır. Bu yöntemlerin hedeflerinden biri, belirli sözcüklerin veya dil

yapılarının farklı bölgeler veya topluluklar arasında nasıl dağıldığını ve bu dağılımın nasıl değişiklik gösterdiğini incelemektir.

Ses bilgisi mesafe yöntemleri, diller arasındaki ses farklılıklarını belirlemek için kullanılır. Ses bilgisi mesafe yöntemleri, dillerin ses sistemlerindeki benzerlikleri ve farklılıkları keşfetmenin ve anlamının niceliksel bir yoludur. Özellikle dillerin birbirleriyle ilişkisini anlamak için kullanılan bir kavramdır. Ayrıca ses bilimsel mesafe coğrafi alanlar arasındaki dil çeşitliliğini ve değişimini anlamaya katkıda bulunur. İnsanlar yeni yerlere göç edince dilsel özelliklerini de beraberlerinde taşırlar. Zamanla bu özellikler yerel dille karışır, yeni konuşma farklılıkları oluşur. Ses bilgisi mesafe yöntemleri, dillerin nasıl yayıldığını ve birbirlerini nasıl etkilediğini anlamaya yardımcı olur. Ses bilgisi mesafesini ölçmek için kullanılan araçlar, çeşitli alanlarda dil bilimsel sınıflandırmalar için kullanılan nesnel verilerdir. Ses bilgisi mesafesini doğru bir şekilde ölçecek araçların geliştirilmesi, dil bilim için oldukça önemlidir. Ses bilimsel mesafeyi ölçmek için standartlaştırılmış bir yöntem belirlemek, dil bilim araştırmalarında kullanılan ses bilgisi mesafe ölçme yöntemlerini birleştirmeye ve farklı dil grupları ile ilgili yapılan çalışmalarda güvenilir sonuçlar elde etmeye yarar. Ses bilimsel mesafe ölçüm yöntemlerinin çeşitli dillere ve dil birimlerine uygulanabilirliğini test etmek, dil bilim araştırmalarının kapsamını genişletecektir.

Ses bilgisi mesafesi, ses bilimsel çözümlemenin çok yönlü doğasını vurgulayan çeşitli kavramları kapsar (Kessler, 2005, s. 247). Ses bilimsel mesafenin incelenmesi, dil tipolojisi, lehçe çeşitliliği, dil teması, ikinci dil edinimi, toplum dil bilim ve küreselleşmenin dil üzerindeki etkisi konularında önemli bir rol oynamaktadır. Ses bilgisi mesafe yöntemleri, diller arasındaki ses bilimsel farklılıkları belirlemek için kullanılan sistematik bir yaklaşımdır, araştırmacıların ses bilimsel farklılıkları inceleyerek dilin sosyal ve kültürel boyutlarını ölçmesine ve incelemesine olanak tanır. Aynı zamanda, bir dildeki ses bilimsel farklılıkların ayrıntılı bir şekilde araştırılmasını sağlar.

Ses bilgisi mesafe yöntemleri, dillerin birbirleriyle olan etkileşimlerine ışık tutar. Dil değişimlerinin sosyo-kültürel bağlantılarını aydınlatır. Ses bilgisi mesafe çalışmaları, araştırmacılara farklı bakış açıları sunar. Araştırmacılar, dil içindeki ve diller arasındaki ses farklılıklarını inceleyerek birçok alanda bilgi edinebilirler. Bu durum, dillerin bölgesel ve sosyal olarak nasıl değiştiğini anlamaya yardımcı olur. Ses bilgisi mesafe yöntemleri, diller arasındaki ilişkileri ve dillerin ortak atalardan nasıl farklılaştıklarını anlamak için bir araçtır. Dillerin

birbirlerinden ödünç aldığı sesleri ortaya çıkarmaya yardımcı olur. Bir dil içindeki çeşitliliği ortaya çıkarabilir.

Bu çalışmanın amacı, farklı diller arasındaki ses bilgisi mesafelerini hesaplamak için kullanılan araçları belirlemektir. Bu amaçla, çalışmalarda kullanılan ses bilgisi mesafe araçlarının sınıflandırılması, bu araçların etkinliğinin değerlendirilmesi hedeflenmiştir. Bu çalışmanın özgün değeri, ses bilgisel mesafe ölçüm araçlarını sistematik bir şekilde sınıflandırarak dil bilimi ve dil teknolojisi alanlarındaki araştırmalara katkıda bulunmasıdır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

İlgili alan yazını tarandığında ses bilgisel mesafeyi ölçmeye yönelik yöntemlerin yıllar içerisinde teknolojiye bağlı olarak geliştiği ve ilerlediği görülmektedir. Séguy'un (1973) çalışması ses bilgisel mesafe yaklaşımlarının temelini atmıştır. Séguy'un tekniği, ses bilgisel mesafe yöntemlerinin gelişmesini sağlamıştır. Wagner ve Fischer (1974), en az işlem yaparak iki dize arasındaki ses bilgisel mesafeyi bulmayı amaçlamışlardır. Bunun için "string to string" tekniğini kullanmışlardır. Nerbonne ve diğerleri (1996), Hollanda lehçeleri arasındaki ses bilgisel uzaklığı ölçmek için Levenstein mesafesini kullanmışlardır. Nerbonne ve Heeringa (1997) Öklid mesafesi ve Pearson korelasyonunu kullanarak lehçeler arasındaki ses bilgisel mesafeyi ölçmenin etkisini araştırmışlardır. Chambers ve Trudgill (1998), diyalektometri alanında yapılan çalışmalarını sorgulamışlar, hemen kabul etmemişlerdir. Goebel gibi araştırmacıların çalışmalarını inceledikten sonra diyalektler arasındaki sınırları çizmek için aynı kökene sahip sözcüklerin kullanılabilirliğini belirtmişlerdir (Chambers ve Trudgill, 1998). Covington (1998), birden fazla dil arasındaki sözcükleri hizalayan bir yöntem geliştirmiştir. Tiedemann (1999), iki dil arasında aynı kökten gelen sözcükleri belirlemek için dize benzerlik metrislerini kullanmıştır. Melamed (1999), çalışmasında iki farklı dilde yazılmış metinlerin (bitextlerin) karşılıklı olarak eşleştirilmesi ve bu metinler arasındaki benzerliklerin belirlenmesi için yeni bir yöntem geliştirmiştir.

2000'li yılların başında itibaren diller arasında ses bilgisel benzerliği ve sözcük hizalamasını hesaplamak için yeni algoritmalar geliştirmeye başlanmıştır. Kondrak (2000), çalışmasında ses dizilerinin hizalanma yöntemlerini değerlendirdikten sonra ses bilgisel benzerliği

hesaplamak için yeni bir algoritma sunmuştur. Ribeiro ve diğerleri (2001), farklı dillerdeki sözcükler arasındaki benzerlikleri ölçmek için bir yöntem geliştirmişlerdir. Sooful ve Botha (2002), sesler arasındaki akustik uzaklığı ölçmek için Kullback-Leibler, Bhattacharyya, Öklid, L2 metriği ve Jeffreys-Matusita ölçülerini kullanmışlar ve bu ölçüleri karşılaştırmışlardır. Kondrak (2003), farklı dillere ait sözcükler arasındaki ses bilgisel benzerliği ve hizalamayı hesaplamak için yeni bir yöntem geliştirmiştir. Gooskens ve Heeringa (2004), 15 Norveç lehçesi arasındaki mesafeleri hem Levenshtein mesafesiyle hem de Norveçli dinleyicilerin algılarına dayanarak ölçmüşler ve Levenshtein mesafesinin lehçe konuşurlarının psikoakustik algılarıyla ne derece uyum sağladığını incelemişlerdir. Gooskens (2005), Norveç lehçelerinde, dil bilimsel mesafeler ile coğrafi mesafeler arasındaki bağlantıyı hesaplamıştır. Kondrak ve Dorr (2006), aynı yazıma ve aynı telaffuza sahip ilaç adlarının karışıklığını önlemek için, yazım ve ses benzerliklerine dayalı iki yöntem önermiş. Ardından, bu iki yöntemin birleştirilmesinin (yazım ve ses benzerliği üzerine kurulu bir sistem) ilaç adları arasındaki karışıklığı en iyi şekilde azalttığını göstermişlerdir. Goebel'in çalışmaları ses bilgisel mesafe alanında önemli bir ilerleme sağlamıştır. Goebel aynı sözcüklerin farklı diyalektlerde nasıl seslendirildiği gibi özellikleri içine alan bir sınıflandırma geliştirmiştir (Goebel, 2006). Mulloni ve Pekar (2006), benzer kökenli sözcükleri otomatik olarak tespit etmek için yeni bir yöntem önermişlerdir. Ellison ve Kirby (2006), PHILOLOGICON adındaki algoritmayı kullanarak aynı dile ait sözcükler arasındaki ses bilgisi benzerliğini ölçmüşlerdir. Daha sonra bu matrisleri kullanılarak diller arasındaki ses bilgisi mesafelerini hesaplamışlardır. Pucher ve diğerleri (2007), Sözcük-Hata-Oranı (Word-error-rate) (WER) ölçümlerinden elde edilen matrisler ile ses bilgisi mesafe ölçümleri arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Ses bilgisi mesafesini, çeviri yazılar arasındaki minimum-düzenleme mesafeleri ve Gizli-Markov Modelleri (HMM) kullanarak değerlendirmişlerdir. Heeringa ve diğerleri (2009), çeviri yazı kullanmadan sadece akustik sinyallerle Norveç lehçeleri arasındaki ses bilgisi mesafesini ölçmüşlerdir.

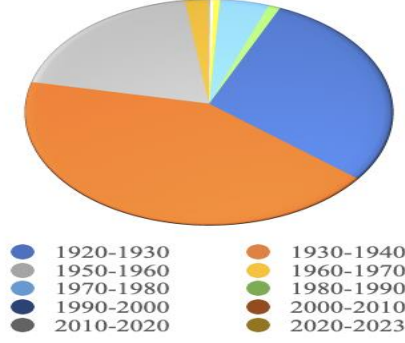
2010 yılında itibaren yapılan çalışmalarda, önceki yıllarda ortaya konmuş yöntemlerin daha da ileriye taşındığı görülmektedir. Bu yıllarda yapılan çalışmalarda, yeni yöntemler geliştirilmiş ve bu yöntemler farklı dillere, konuşma tanıma sistemlerine ve teknolojiye uyarlanmıştır. Kisler ve Reichel (2013), Levenshtein mesafesinin bir dizi uzantısını tanıtmışlardır. Kang (2015), Korecenin ses bilgisi mesafesini ölçmek için hangi yöntemin en uygun olduğunu belirlemeye

çalışmıştır. Babu ve diğerleri (2015), Dinamik Fonem Çarpıtma (DPW) tekniğini kullanarak iki ses arasındaki uzaklığı ölçmeyi amaçlamışlardır. Eden (2018), sesler arasındaki benzerliği ölçmek için kullanılan yöntemleri araştırmıştır. Droppo ve Acero (2010), ses dize düzenleme mesafesinin konuşma tanıma sistemlerine uyarlanması üzerinde durmuşlardır. Kudera ve diğerleri (2021), Slav dilleri arasındaki ses bilgisel uzaklığı ölçmek için “Word adaptation surprisal” yöntemini kullanmışlardır. MacLeod (2021), çalışmasında Difference-in-Distance (DID) ve linear kombinasyon tekniklerini kullanarak hangi yöntemin ses bilgisi mesafesini ölçmede daha iyi olduğunu ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Ahmed ve diğerleri (2022), farklı diller arasındaki sözcük benzerliğini ölçmek için geleneksel mesafe yöntemlerinden farklı olarak IPA çeviri yazı sistemini kullanmışlar, Phonetic Edit Distance yöntemi ile karşılaştırmışlardır.

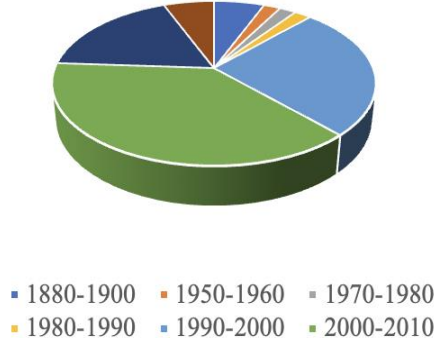
3. YÖNTEM

Çalışmanın yöntemi, “Dil arasında ses bilgisi mesafesini ölçmek için hangi yöntemler kullanılır?” araştırma sorusu üzerine kurulmuştur. Araştırma sorusundan hareketle günümüze kadar yapılmış ses bilgisi mesafe araçları ile ilgili araştırmaların yöntem kısımları araştırılmıştır. Çok sayıda çalışmanın bulguları sınıflandırıldığı için çalışmada sistematik inceleme kullanılmıştır. Sistematik inceleme, önceden tanımlanmış bir soruya yanıt aramak için kullanılan, rapor olarak da adlandırılan akademik bir makale türüdür. Sistematik bir çalışma, araştırmaya dahil edilen ve hariç tutulan çalışmaların ölçütlerini, ilgili çalışmalara ulaşmak için kullanılan arama stratejisini ve araştırmaya dahil edilen çalışmaların sistematik kodlanmasını ve çözümlemesini içermelidir (Campbell Collaboration, 2024).

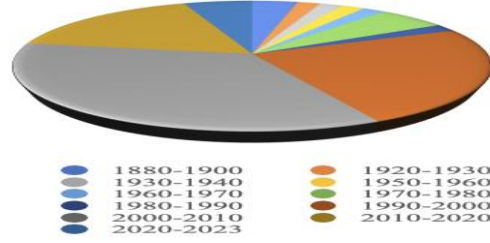
Dokümanlara ulaşmak için Scopus, Scopus h-index, Pubmed, ScienceDirect, Google Scholar, Google Scholar Citations ve Research Rabbit veri tabanları kullanılmıştır. Toplamda 2378 dokümana ulaşılmıştır. Bu çalışmaların 1556 çalışma makale, 402 bildiri, 215 kitap ve 205 tez türündedir. Tespit edilen çalışmaların yayımlandığı yıllar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1. Tespit edilen çalışmaların yayım yılına göre dağılımı

Araştırmaya dahil edilen çalışmalar yukarıdaki tabloda gösterilen yıllar arasında yazılmış, yayım dili İngilizce ve Almanca olan, en çok atıf alan çalışmalardır. Diller arasındaki köken akrabalığını araştıran ses bilgisi mesafe araçları çalışmaya dahil edilmemiştir.

Tablo 2. En çok atıf alan araştırmaların yıllara göre oranı

Örneklem seçerken olasılığa dayalı örneklem tekniklerinden olan sistematik örneklem ve tabakalı (katmanlı) örneklem tespiti kullanılmıştır. Sistematik örneklem tespiti, bir topluluktan belirli aralıklarla örneklem seçmek için kullanılan olasılıklı örnekleme yöntemidir. Tabakalı örneklem tespiti, örnekleme hatalarını azaltarak daha yüksek bir temsil yeteneğine sahip örneklem oluşturmak için kullanılmaktadır (Sencer ve Sencer 1978, s. 466). Örneklem aralığı 50 olarak belirlenmiştir. Bu veriler doğrultusunda 31 tane makale, 8 tane bildiri, 4 tane kitap ve 4 tane tez çalışma kapsamında incelenmiştir. Bu eserler ise en çok atıf almış çalışmalardan seçilmiştir. Seçilen çalışmaların yıllara göre sayısal dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 3. Seçilen çalışmaların yıllara göre sayıları

4. İNCELEME

İncelenen çalışmaların yöntemlerinde kullanılan teknikler belirlenmiş, daha sonra bu yöntemler benzerliklerine ve farklılıklarına göre karşılaştırılmıştır.

Diller ve lehçeler arasındaki ses bilgisel farklılıkları hesaplamak için geleneksel, algısal ve hesaplamalı yöntem olmak üzere üç çeşit yöntemin kullanıldığı görülmüştür. Bu çalışmaların sayısal olarak dağılımı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 4. Araştırmalarda ses bilgisi mesafe aracı olarak kullanılan yöntemler

4.1. GELENEKSEL YÖNTEMLER

Geleneksel ses bilgisi mesafe ölçüm araçları tamamen sezgi veya bilgiye dayalı sınıflandırmalar kullanılarak yapılmıştır. Araştırmacıların kişisel deneyimleri ve lehçelere olan aşinalıkları, veri toplama ve sınıflandırma süreçlerinde önemli bir yer tutmuştur. Geleneksel yöntemler, genellikle saha çalışması ile ilgili çalışmalardan oluşmaktadır. Araştırmacılar saha çalışması sırasında veri toplarken anket ve röportaj tekniklerini kullanmışlardır. Winkler (1874) çalışmasında Hollanda, Almanya ve Belçika'nın bazı bölgelerinde

konusulan ağızların kapsamlı bir araştırmasını yapmıştır. Bu ağızların çok sayıda örneğini toplayıp çözümleyerek her lehçenin dil bilgisi özelliklerine ilişkin ayrıntılı açıklamalar yapmıştır. Jellinghaus (1892), çalışmasında farklı ağızları konuşan kişilere anketler göndererek veri toplamıştır. Bu anketlerde katılımcılardan belirli sözcükleri ve ifadeleri kendi ağızlarında nasıl ifade ettiklerini belirtmelerini istemiştir. Toplanan verileri çözümleyerek farklı ağızlar arasındaki ses ve biçim bilgisi özelliklerini karşılaştırmıştır. Elde edilen bulgular, Hollanda ağızlarının sınıflandırılmasında kullanılmış ve bu ağızların tarihi ve coğrafi bağlantılarına dair bilgiler sağlamıştır. Hoppenbrouwers ve Hoppenbrouwers (2001)'in çalışması 156 farklı şehir ve köyde konuşulan Hollanda lehçelerinin sınıflandırmasını içermektedir. Kessler (1995), çalışmasında İrlanda lehçelerini karşılaştırmak için izogloss matrisini kullanmıştır. İzogloss matrisi, coğrafi bölgeler arasındaki dil farklılıklarını ve dil özelliklerini incelemek için kullanılan bir tekniktir. Kessler tarafından 1995 yılında İrlanda lehçelerini sınıflandırmak için kullanılan izogloss matrisi kavramı, ses bilgisi, söz dizimi gibi farklı dil özelliklerine sahip alanlar arasındaki coğrafi sınırı belirtmek için kullanılmıştır.

Geleneksel yöntemde, başlangıçta bilgi ve sezgiye güvenilmiş ve yöntem araştırmacıların bilgisi ve sezgisi üzerine kurulmuştur. Ancak bu yöntem nesnellik, tekrarlanabilirlik ve kapsam açısından yetersiz kalmıştır. Geleneksel yöntem, diyalektolojiyi bir disiplin olarak kullanma, saha çalışmaları yapma, ses bilgisini çeşitli açılardan çözümleme ve ağız bölgelerini görsel olarak haritalandırma gibi aşamalarla daha sistematik yöntemlere geçiş için hazırlık sürecinin başlangıcı olmuştur. Bu gelişmeler, deneysel verilere dayalı kapsamlı diyalekt sınıflandırmalarına olanak sağlamıştır. Geleneksel yöntemlere dayanan lehçe sınıflandırması, dil, kültür ve tarih arasındaki karmaşık ilişkileri vurgulayan ve dil çeşitliliği çalışmalarında önemli bir rol oynayan, zengin ve çok yönlü sınıflandırmalara zemin hazırlamıştır.

4.2. ALGISAL YÖNTEMLER

Algısal yöntemler nicel ölçümlere dayanmak yerine, dili insan algısına dayalı olarak değerlendirmeyi ve sınıflandırmayı içerir. Algısal yöntem, geleneksel yöntemler ile algı tekniklerini birleştirir. Dil biliminde algısal yöntemler, farklı lehçelerin konuşmacılar ve dinleyiciler tarafından nasıl algılandığını ve ayırt edildiğini ortaya çıkarmak için kullanılır. Bu yöntemde, araştırmacılar çeşitli ağızları konuşanlara bazı anketler yapar. Bu anketlerde kişilere kendi konuşma

özelliklerine benzeyen ve kendi konuşma özelliklerinden farklılık gösteren yerleri belirtmeleri istenir. Kişilerin yanıtlarına göre haritalar oluşturulur. Haritalarda kişilerin kendi konuşma özelliklerine benzeyen yer olarak işaretledikleri alanlar oklar ile birleştirilir. Kişilerin kendi konuşma özelliklerinden farklılık gösteren yerler ise beyaz çizgi ile birbirine bağlanır (Eden, 2018). Bu tür algısal mesafe ölçen yaklaşımlar farklı bölgelerden konuşmacıların diğer lehçeleri kendi lehçeleriyle ilişkili olarak nasıl algıladıklarına ve sınıflandırdıklarına dair içgörü sağlar. Algısal yöntemlerin en temel faydası basit olmalarıdır (Och ve Ney, 2003, s. 25). Algısal yöntemde iki farklı teknik kullanılmıştır: ok tekniği ve derecelendirme ölçek teknikleri (Heeringa, 2004, ss. 13-14).

4.2.1. OK TEKNİĞİ

Hollanda'daki lehçe sınırlarını çözümlmek için bir dizi dil bilimsel anket ve haritalama tekniği geliştirilmiştir. Ok tekniğinde katılımcılar, söz konusu dillerin konuşulduğu bölgeleri kendi dillerine benzerliği ya da kendi dillerinden farklılığı açısından değerlendirirler. Weijnen (1946), Hollanda'nın Kuzey Brabant eyaletinin doğu ve kuzey bölgelerinde konuşulan lehçeler üzerine bir çalışma yapmıştır. Çalışmasında 1500 katılımcıya iki soruluk bir anket uygulanmıştır. Anket sonuçlarına göre ağız haritası oluşturmuştur. Anket sorularına verilen yanıtlara dayanarak benzer lehçeleri birbirine bağlamak ve lehçe sınırlarını belirtmek için beyaz şeritler kullanmıştır. Rensink'i de Weijnen'in yönteminden yararlanarak Hollanda'nın ağızları için algısal ağız haritası oluşturmuştur. Rensink (1955), Hollanda lehçelerinin benzerliklerini ortaya koymak için oklu harita yöntemini kullanmıştır. Daan ve Blok (1969), Standart Hollandacanın dil özelliklerini gösteren harita çizmişlerdir. Haritalarında yeşil, beyaz, sarı, turuncu, kırmızı renklerini kullanarak Hollanda lehçelerini benzerliklerine göre sınırlandırmışlardır.

4.2.2. DERECELENDİRME ÖLÇEK TEKNİĞİ

Bu ölçek, katılımcıların bir dilin kendi dillerine ne kadar benzer ya da kendi dillerinden ne kadar farklı olduğunu sayısal olarak belirtmeleri üzerine kuruludur.

Gooskens (1997), Hollandacanın farklı lehçelerinin Standart Hollandacaya ne kadar yakın olduğunu belirlemek için algı tekniklerini kullanmıştır. Katılımcılar bir parçayı dinlemiş ve Standart

Hollandacaya göre benzerliği 1 ile 10 arasında bir sayı ile derecelendirmişlerdir.

4.3. HESAPLAMALI YÖNTEMLER

Hesaplamalı yöntemler, veri kümelerini çözümlmek için kullanılan bir yöntemdir. Büyük veri setlerini çözümlmek için hesaplamalı yöntemler gün geçtikçe daha fazla kullanılmaya başlanmıştır. Teknoloji gelişmeye devam ettikçe ses bilgisi mesafesini ölçen yeni yazılımlar ve analitik yöntemler ortaya çıkmıştır. Hesaplamalı yöntemlerin dil bilime uyarlanması ses bilgisi mesafesini çözümlmede çığır açmış ve araştırmacılara dil çeşitliliği ve değişiminin karmaşık kalıplarını çözümlmek ve anlamak için güçlü araçlar sağlamıştır. Ses bilgisi mesafesini çözümlmede hesaplamalı yöntemler iki şekilde kullanılmaktadır: Ağız haritalama ve derlem analizi.

Ağız haritalama, araştırmacıların dil verilerini coğrafi haritalar üzerinde görsel olarak temsil etmesine olanak tanır ve lehçe özelliklerinin farklı bölgeler arasındaki dağılımını gösterir. Araştırmacılar, dil verilerini coğrafi haritalar üzerine yerleştirerek dil çeşitlilik kalıplarını ve bunların coğrafi sınırlarla nasıl ilişkilendirildiğini kolayca belirlemişlerdir. Derlem çözümlmesi için tasarlanan yazılımlar, dil bilimcilerin dilin büyük veri kümelerini işlemesine ve sınıflandırmasına olanak tanımaktadır. Bu araçlar, sıklık sayımlarından daha karmaşık istatistiksel çözümlmelere kadar çeşitli teknikler gerçekleştirerek dil içi ve dil dışı eğilimlerin belirlenmesine yardımcı olurlar.

Dil bilimde hesaplamalı yöntemler Séguy ile başlamıştır. Séguy çalışmasında lehçe çeşitliliğini sınıflandırmak için daha sistematik ve nesnel bir yöntem geliştirmeyi amaçlamıştır. Séguy'un yöntemi diyalektoloji alanına niceliksel bir boyut kazandırmış, bölgeler arasındaki diyalekt farklılıklarını ölçmek ve karşılaştırmak için daha nesnel bir yöntem sunmuştur. Séguy, Gascony bölgesindeki ağızları benzerliklerine göre sınıflandırmıştır (Chambers ve Trudgill, 1998, s. 138). Goebel'in çalışmaları Séguy tarafından kullanılan metodolojiyle benzerlik taşısa da farklı özelliklere sahiptir. Séguy, lehçeler arasındaki farkları belirlemiş, Goebel benzerlikleri hesaplamaya odaklanmıştır.

Goebel çalışmasında;

#equal nominal values x 100

#equal nominal values + #different nominal values

formülünü kullanmıştır. Bu formül iki diyalekt arasındaki benzerliği ölçmek için kullanılır. Formül iki lehçe arasındaki benzerliği niceliksel olarak çözümlmek için tasarlanmıştır. Teknolojinin gelişmesi ile birlikte ses bilgisi mesafesini ölçmek için farklı yazılımlar geliştirilmiştir. Günümüze kadar çeşitli teknikler, yazılımlar vs. Goebel'in hesaplamalı yöntemi üzerine kurulmuştur. Diller arasındaki ses bilgisi mesafesini çözümlmeye yönelik bu hareket, lehçe çeşitliliğini daha kesin bir şekilde haritalamak için tasarlanmış, çeşitli yazılım araçlarının geliştirilmesine yol açan teknolojik gelişmelerle kolaylaştırılmıştır.

Günümüze kadar yapılan ses bilgisi mesafesi ile ilgili çalışmalarda kullanılan hesaplamalı yöntemler aşağıdaki gibi sınıflandırılabilir:

4.3.1. ALINE

ALINE, 2000 yılında Kondrak tarafından geliştirilmiştir (Kondrak, 2000). Aynı kökenli sözcük çiftleri arasındaki ses bilgisel uzaklığı, eşleştirme yaparak belirleyen bir algoritmadır. İlaç isimleri de dahil olmak üzere herhangi bir sözcük çiftinin ses bilgisi özelliklerini karşılaştırarak benzerliğini tahmin eden bir algoritmadır. ALINE, farklı dillerdeki sözcük çiftlerinin ses bilgisel benzerliğini değerlendirir. Başlangıçta, kognatları (benzer kökenli sözcükler) tanımlamak ve hizalamak için tasarlanmış olmasına rağmen evrensel ses bilgisi kurallarına dayandığı için ilaç isimleri dahil herhangi bir sözcük çiftinin benzerliğini tahmin etmede kullanılabilir (Kondrak, 2001; Kondrak ve Dorr, 2006).

4.3.2. BHATTACHARYYA MESAFESİ

İki grup veya kategori arasındaki farkı ölçmek için kullanılan bir yöntemdir (Mak ve Barnard, 1996, Sooful ve Botha, 2002). Farklı seslerin veya ses birimlerinin dağılımlarını karşılaştırmak için kullanılır. İki farklı dildeki benzer seslerin veya ses birimlerinin özellikleri, Bhattacharyya mesafesi kullanılarak nicel olarak hesaplanabilir.

4.3.3. CORDI

2002 yılında Kondrak tarafından geliştirilmiş bir programdır. Bu program, iki farklı dildeki sözcükler arasındaki ses benzerliklerini saptamayı ve bu benzerlikleri ya ortak bir kökene ya da diller

arasındaki sistematik bir ses değişikliğine kadar izlemeyi amaçlamaktadır (Kondrak ve Sherif, 2006).

4.3.4. COVINGTON

Sözcükler arasında hizalama yapmak için kullanılan yöntemlerden biridir. Bu yöntem, ünlüleri, ünsüzleri ve yarı ünlüleri ayırt eder. İki farklı dildeki sözcük çiftlerinin ses bilgisel olarak hizalanmasını sağlayan bir algoritmadır. Bu algoritma, iki sözcük arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları belirleyerek, her iki sözcüğün ses bilgisel olarak en iyi şekilde hizalanmasını sağlar (Covington, 1998). Covington algoritması, ses bilgisel hizalama için dikkate değer bir yöntemdir ve özellikle hesaplamalı dil bilim ve diyalektolojide farklı dillerdeki sözcükleri karşılaştırmak için kullanışlıdır.

4.3.5. ÇİFT GİZLİ MARKOV MODELİ (PAIR HMM)

Mackay ve Kondrak (2005) çalışmasında, sözcük çiftleri arasındaki benzerliği ölçmek için bioinformatik alanında kullanılan tekniği kullanmışlardır. Çalışmalarında, genetik dizilerin çözümlenmesinde kullanılan bir yöntem olan Çift Gizli Markov Modelini (Pair HMM) dil bilime uyarlamışlardır. Bu model, sözcük çiftlerini yan yana hizalayarak ve sözcük benzerliklerini çözümlenmeye olanak tanımaktadır.

4.3.6. DIATECH

Diyalektoloji araştırmaları için tasarlanmış bir web uygulamasıdır. Bu yöntem, coğrafi alanlar arasındaki lehçe çeşitliliğinin grafiksel temsilini vurgulayarak dilsel verilerin sezgisel olarak anlaşılmasına olanak tanır. Diatech'in birden fazla yanıt çözümlenme yeteneği, çeşitli kaynaklardan veya anketlerden gelen verileri aynı anda işleme ve yorumlama yeteneğini öne çıkarır. Bu uygulama Gabmap ile benzer işleve sahiptir. Uygulama, Visual Dialectometry'de (VDM) kullanılan yöntemlere ve çoklu yanıtların çözümlenmesine odaklanmıştır (Wieling ve Nerbonne, 2015). Diatech karmaşık veri kümelerini işleme açısından kullanışlıdır.

4.3.7. DİZE BENZERLİĞİ METRİKLERİ (STRING SIMILARITY METRICS)

Bu metrikler, iki dizinin ne kadar benzer olduğunu değerlendirmek için kullanılan araçlar veya algoritmalarıdır (Tiedemann, 1999).

4.3.8. DİNAMİK FONEM ŞEKİLLENDİRME (DYNAMIC PHONE WARPING) (DPW)

Dinamik Fonem Çarpıtma, ses bilgisi mesafesini ölçmek için kullanılan gelişmiş bir tekniktir (Babu ve diğerleri 2015). Bu algoritma, her bir sesin boğumlanma şekli, boğumlanma yeri ve seslendirme gibi özelliklerin karşılaştırmasını içermektedir.

4.3.9. GABMAP

Gabmap, 2011 yılında Nerbonne ve arkadaşları tarafından geliştirilen bir web uygulamasıdır. Diyalektologlar için diyalektometrik çözümlemeyi basitleştirmek amacıyla oluşturulmuştur. Gabmap çok yönlü bir programdır. Sözcükler arasındaki benzerliğin bir ölçüsü olan düzenleme mesafesini kullanarak transkripsiyonlu telaffuzları karşılaştırma yeteneğine sahiptir. Ayrıca Gabmap, verilerin coğrafi dağılımını belirten bir harita sunar. (Nerbonne ve diğerleri 2011). Gabmap'in ücretsiz olarak erişilebilen, açık kaynaklı bir web uygulamasıdır. Araştırmacılar için dijital dil kaynakları ve araçları sağlayan büyük bir altyapısı sunmaktadır. Gabmap, dijital araçların ve otomatik çözümlemelerin dil araştırmalarını nasıl dönüştürdüğünü örnekleyerek dil çeşitliliği hakkındaki karmaşık soruların daha büyük bir hassasiyet ve anlayışla ele alınmasını mümkün kılmaktadır.

4.3.10. JEFFREYS-MATUSITA MESAFESİ

İki istatistiksel dağılım arasındaki ayrımı ölçen bir metriktir ve özellikle Bhattacharyya mesafesiyle yakın bir ilişkiye sahiptir (Sooful ve Botha, 2002).

4.3.11. KULLBACK-LEİBLER (KL)

İki olasılık arasındaki farkı ölçen bir algoritmadır. İki olasılık arasındaki farklılığın miktarını sayısal olarak belirlemek için kullanılır (Sooful ve Botha, 2002).

4.3.12. LEVENSHTAIN MESAFESİ

Adını 1965 yılında bu kavramı ortaya atan Sovyet matematikçi Vladimir Levenshtein'dan almıştır. Levenshtein mesafesi, bir sözcüğü diğerine dönüştürmek için gereken tek karakterlik düzenlemelerin minimum sayısıdır. İki dizi arasındaki farkın ölçüsüdür. Bu

düzenlemeler tek bir karakterin eklenmesi, çıkarılması veya değiştirilmesinden oluşur. Bu ölçü özellikle yazım denetimi, doğal dil işleme görevleri gibi metin çözümlemesi içeren uygulamalarda kullanışlıdır. İki dizge arasındaki benzerliğin ölçülmesine olanak tanıyan metinsel verilerin karşılaştırılması için bir temel sağlamaktadır. Levenshtein mesafesi hem teorik hem de pratik uygulamalarda çeşitli çalışmalarda kullanılmaktadır. Levenshtein tarafından geliştirilmesi, araştırmacılara ve uygulayıcılara diziler arasındaki benzerliği ölçmek için sağlam bir araç sağlayarak dil bilim, bilgisayar bilimi ve genetik alanlarındaki ilerlemeleri kolaylaştırmıştır (Heeringa, 2004; Kruskal, 1999). Kessler (1995) İrlanda Galcesi'nin lehçeleri arasındaki ses bilgisi mesafesini ölçmek için Levenshtein mesafesini kullanmıştır.

4.3.13. MAHALANOBIS

Bu algoritma, Mahalanobis tarafından geliştirilmiştir. İki ses arasındaki mesafeyi ölçmek için kullanılan bir algoritmadır (Sooful ve Botha, 2002). Mahalanobis mesafesi, özellikle verilerin birbirine ne kadar benzediğini veya bir grup içindeki verilerin merkeze ne kadar yakın olduğunu göstermek için kullanılmaktadır.

4.3.14. RUG/L04

Kleiweg tarafından lehçe farklılıklarının nicel olarak incelenmesi için geliştirilmiş bir yazılım aracıdır (Nerbonne ve diğerleri 2011). Bu yazılım özellikle Levenshtein mesafe algoritmasını kullanmasıyla dikkat çekmektedir. Bu algoritma diyalektometride dilsel mesafeyi ölçmenin yaygın bir yolu olan, bir sözcüğü diğerine dönüştürmek için gereken minimum tek karakterli düzenleme (ekleme, silme veya değiştirme) sayısını belirler. Bu yazılımın güçlü yönlerinden biri çevrim içi olarak kullanılmasıdır. Veriler uyumlu formatta olursa herhangi bir dil için kullanılabilen bir uygulamadır.

4.3.15. PHILOLOGICON

İki dil arasındaki farklılıkları ve benzerlikleri ölçmek için tasarlanmış bir algoritmadır. Bu yöntem, dillerin kendi içindeki sözcük benzerliklerine dayalı matrisler oluşturarak ve bu matrisleri karşılaştırarak diller arası mesafeleri hesaplar (Ellison ve Kirby, 2006).

4.3.16. FONETİK DÜZENLEME MESAFESİ (PHONETIC EDIT DISTANCE) (PED)

Bu yöntem, harflerin artikülasyon özelliklerine dayanarak bir sözcüğün diğerine ne kadar benzediğini belirler. Ses bilgisi mesafesini seslerin benzerliğini dikkate alarak hesaplar (Ahmed ve diğerleri 2022).

4.3.17. METİNSEL İLİŞKİLERİN BELİRLENMESİ YAZILIMI (SOFTWARE FOR THE EXTRACTION OF NARY TEXTUAL ASSOCIATIONS) (SENTA)

Bu yöntem, sözcüklerin sadece yazılış ve anlam benzerliklerine değil, aynı zamanda harflerin bir araya gelme şekillerine de bakarak sözcükler arasındaki benzerlikleri hesaplamaktadır (Ribeiro ve diğerleri 2001).

4.3.18. PÜRÜZSÜZ BİREBİR EŞLEME TANIMLAYICI (THE SMOOTH INJECTIVE MAP RECOGNIZER) (SIMR)

İki farklı dilde yazılmış metinler arasındaki benzerlikleri belirlemek için kullanılan bir algoritmadır. Bu algoritma, bitextlerdeki (iki farklı dildeki metinler arasındaki) karşılıklı noktaları tanımlamak için kullanılan bir algoritmadır. SIMR, bitextler arasında benzerlikleri belirlemek için desen tanıma yaklaşımını kullanır. Bu algoritma, bitextlerin dil bilimsel çözümlerinin ve çeviri uygulamalarında kullanılmaktadır (Melamed, 1999).

4.3.19. STOKASTİK DÖNÜŞTÜRÜCÜ (STOCHASTIC TRANSDUCER)

Ristad ve Yianilos tarafından 1998 yılında geliştirilmiş bir programdır. Bu programda, bir sözcüğün diğerine nasıl dönüştürülebileceği (örneğin bir harfin değiştirilmesi, eklenmesi ya da çıkarılması gibi) ve bu dönüşümlerin olasılığı hesaplanmaya çalışılmıştır. Her bir dönüşüm işlemi (ekleme, çıkarma, değiştirme) için bir olasılık değeri belirlenmiştir. Daha sonra, bu olasılıklar kullanılarak iki sözcük karşılaştırıp aralarındaki benzerliği veya farklılığı puanlayan bir sistem (stokastik transdüser) oluşturulmuştur. Stokastik Dönüştürücü, öncelikle hesaplamalı dil bilim, doğal işleme ve konuşma tanıma alanlarında kullanılan bir modelidir. Bu araç, bir dildeki sözcükleri veya sesleri alıp bunları başka bir dildeki sözcükler veya seslere dönüştürebilir (Kondrak ve Sherif, 2006).

4.3.20. GÖRSEL DİYALEKTOMETRİ (VISUAL DIALECTOMETRY) (VDM)

Salzburg Üniversitesi'nden Hans Goebel tarafından geliştirilen bir araçtır. Dil bilimsel verilerin coğrafi dağılımını çözümlmek ve görselleştirmek için kullanılır. VDM'nin temel amacı farklı coğrafi bölgelerdeki lehçe çeşitliliğinin görsel bir temsilini sağlamaktır. VDM, belirli dilsel özelliklerin coğrafi bölgelerdeki dağılımını görsel olarak temsil eden haritalar oluşturmayı içerir. Bu özellikler telaffuz, söz dizimi ve dilin bölgesel olarak değişebilen diğer yönlerini içerebilir. Yazılım, farklı lehçelerden toplanan ses, sözcük veya söz dizim bilgilerini içeren dilsel verileri çözümlmek için istatistiksel yöntemler kullanır. VDM yazılımının temel amacı, lehçelerin farklı bölgeler arasında nasıl değiştiğini gösteren haritalar ve grafikler oluşturmaktır. Karmaşık dil bilimsel verileri grafikler ve haritalar gibi görsel formatlara dönüştürerek araştırmacıların verilerdeki örüntüleri ve ilişkileri görmelerine yardımcı olur. VDM, coğrafi sınıflandırma kullanarak farklı coğrafi bölgelerdeki dilsel çeşitlilikteki kalıpları, kümeleri veya eğimleri belirleyebilir. Bu, lehçelerin zaman içinde nasıl geliştiğini ve yayıldığını anlamaya yardımcı olur (Wieling ve Nerbonne, 2015).

4.3.21. ALGISAL YÖNTEM İLE HESAPLAMALI YÖNTEMLERİ KARŞILAŞTIRAN TEKNİK

Klatt (1982), bilgisayarda ürettikleri yapay sesleri insanlara dinletmiştir. Katılımcılar seslerin kendilerine ne kadar farklı göründüğünü değerlendirmişlerdir. Araştırmacı daha sonra istatistiksel işlemler ile iki ses arasındaki mesafeyi ölçmüştür. İnsanların algıladıkları mesafe ile hesaplamalı işlemler sonucunda elde ettikleri verileri karşılaştırmıştır.

5. SONUÇ

19. yy. dan beri diller arasındaki ses bilgisi mesafesini ölçmek için birçok çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmalar conyöntemlerine göre sınıflandırıldığında, diller arasındaki ses bilgisi mesafesini ölçmek için üç farklı yöntemin kullanıldığı belirlenmiştir: Geleneksel yöntemler, algısal yöntemler ve hesaplamalı yöntemler. Geleneksel yöntemlerin büyük ölçüde araştırmacıların kişisel bilgilerine, dillerle ilgili deneyimlerine ve tarihi ya da edebi kaynaklara dayanır. Geleneksel yöntemlerde veri toplamak için anketlerden ve

mülakatları içeren saha çalışmalarından yararlanılmıştır. Ayrıca, farklı dil özelliklerinin hâkim olduğu alanları tanımlamak ve dil sınırlarını belirtmek için izogloslar kullanılmıştır.

Algısal yöntemler, geleneksel yöntem analizi ile konuşmacıların kendi dillerini ve diğer dilleri nasıl algıladıklarına dair düşüncelerini birleştiren teknikleri içermektedir. Algısal yöntemlerde, ok yöntemi ve derecelendirme ölçeklerinden yararlanılmıştır. Ok yöntemi, katılımcıların dillerdeki benzerlikleri ve farklılıkları nasıl algıladıklarına dayalı olarak lehçe sınırlarını haritalandırmaktadır. Derecelendirme ölçeklerinde, katılımcılar lehçelerin bir standarda veya birbirlerine benzerliğini derecelendirerek algısal mesafenin nicel bir ölçüsünü sağlamaktadır.

Hesaplamalı yöntemler, ses bilgisi ve söz dizimi verilerini içeren büyük veri kümelerini çözümlen yöntemlerdir. Hesaplamalı yöntemlerde, haritalamadan, derlem analizinden ve teknolojiyen yararlanılmıştır. Haritalama, verileri görsel olarak temsil etmek ve bölgeler arasındaki dil farklılıklarını vurgulamak için coğrafi haritalama araçlarını kullanmaktadır. Derlem analizi, kapsamlı veri kümelerini işlemek ve çözümlen, dil kullanımındaki kalıpları ve eğilimleri belirlemek için tasarlanmış yazılım araçlarını kullanmaktadır. Ses bilgisi mesafesini ölçümünü geliştirmek için yeni yazılımlar ve araçlar geliştirilerek bu çözümleneler daha hassas hale getirilmiştir.

Hesaplamalı yöntemlerde, ALINE, Bhattacharyya mesafesi, CORDI, Covington, Pair HMM, Diatech, String similarity metrics, Dynamic phone warping, Gabmap, Jeffreys-Matusita mesafesi, Kullback-Leibler, Levenshtein mesafesi, Mahalanobis, RUG/L04, PHILOLOGICON, Phonetic edit distance, SENTA, SIMR, Stochastic Transducer ve Visual Dialectometry programlarının kullanıldığı tespit edilmiştir.

Geleneksel yöntemler insan sezgisine dayanırken algısal yöntemler bilişsel algılar ile geleneksel yöntemler arasındaki boşluğu doldurmuştur. Hesaplamalı yöntemlerde ise veri işlemeye odaklanılmış ve teknolojik gelişmelerden yararlanılmıştır.

Ses bilgisi mesafesini ölçen üç yöntemin de sınırlılıkları olduğu görülmüştür. Geleneksel yöntem, veri toplama ve çözümlenme aşamalarında öznellikten yanadır. Bu durum, daha modern yöntemlere kıyasla geleneksel yöntemi tekrarlanabilirlik açısından sınırlı kılmaktadır. Algısal yöntemlerde, veri toplama ve çözümlenme aşamaları öznel algılara dayandığı için ses bilgisi mesafesini etkileyen

tüm unsurları çözümlene açısından sınırlıdır. Hesaplamalı yöntemler, verilerin yorumlanması aşamasında yetersiz kalabilir. Diller arasındaki ses bilgisi mesafesini etkileyen ve dil kullanımını şekillendiren sosyo-kültürel bağlamın yorumlanması aşamasında hesaplamalı yöntemler sınırlı kalacaktır.

6. GENEL SONUÇ

Ses bilgisi mesafe araçları çok yönlü bir metodolojiyi içermektedir. Bu çok yönlü yaklaşım, yalnızca dilsel çeşitlilik konusundaki anlayışı geliştirmekle kalmaz, aynı zamanda dil çalışmalarının teknik, sosyal ve tarihsel boyutları arasındaki boşlukları da kapatır. Bu yöntemlerin birleştirilmesi ses bilgisi mesafelerinin daha bütünsel bir görünümünü sağlayacaktır. Örneğin, büyük veri kümelerini çözümlenmek için hesaplamalı yöntemler kullanmak, ardından bu kalıpların konuşmacılar tarafından nasıl algılandığını belirlemek için algısal yöntemler uygulamak, sosyo-kültürel bağlamın yorumlanması için geleneksel yöntemler kullanmak diller arasındaki ses bilimsel mesafeleri bir bütün olarak ortaya koyacaktır.

Teknolojideki ilerlemeler hesaplamalı yöntemlerin hassasiyetini ve kapsamını artırmaya devam edecektir. Araştırmacılar, her bir yöntemin güçlü yönlerinden yararlanarak daha sağlam ve kapsamlı ses bilgisi mesafe çalışmaları yapabilirler, bu da dil çeşitliliği hakkında daha zengin veriler elde edilmesini sağlayabilir. Hesaplamalı yöntemlerin yapay zekâ ile birleştirilmesi, elde edilen ses bilgisi mesafe verilerinin daha kapsamlı işlenmesine imkân sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Ahmed, T., Suffian, M., Khan, M. Y. & Bogliolo, A. (2022). Discovering lexical similarity using articulatory feature-based phonetic edit distance. *IEEE Access*, 10, 1533-1544.
- Babu, A. A., Yellasiri, R. & Rao, A. A. (2015). Phonetic distance based accent classifier to identify pronunciation variants and oov words. *Signal & Image Processing: An International Journal (SIPIJ)*, 6(4), 33-46.
- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27-40.
- Campbell Collaboration, (2024). What is a systematic review? <https://www.campbellcollaboration.org/what-is-a-systematic-review.html>.
- Chambers, J. K. & Trudgill, P. (1998). *Dialectology*. Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press.

- Covington, M. A. (1998). Alignment of multiple languages for historical comparison. *In 36th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics and 17th International Conference on Computational Linguistics*, 1, 275–279.
- Daan, J. & Blok, D. P. (1969). Van randstad tot landrand; toelichting bij de kaart: dialecten en naamkunde, volume XXXVII of bijdragen en mededelingen der dialectencommissie van de koninklijke nederlandse akademie van wetenschappen te amsterdam. Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, Amsterdam.
- Droppo, J. & Acero, A. (2010). Context dependent phonetic string edit distance for automatic speech recognition. *2010 IEEE International Conference on Acoustics, Speech and Signal Processing*, Dallas, TX, USA, 2010, 4358-4361.
- Eden, S. E. (2018). *Measuring phonological distance between languages*. PhD thesis. Department of Linguistics.
- Ellison, T.M., & Kirby, S. (2006). Measuring language divergence by intra-lexical comparison. *Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics*. 273-278.
- Goebel, H. (2006). Recent advances in salzburg dialectometry. *Literary and Linguistic Computing*, 21(4), 411–436.
- Jellinghaus, H. (1892). *Die Niederländischen Volksmundarten; nach den Aufzeichnungen der Niederländer*. D. Soltau's Verlag, Norden and Leipzig.
- Kang, S. S. (2015). Word similarity calculation by using the edit distance metrics with consonant normalization. *Journal of Information Processing Systems*, 11(4), 573-582.
- Karasar, N. (2005). *Bilimsel araştırma yöntemi*. Nobel Yayın Dağıtım.
- Kessler, B. (1995). Computational dialectology in irish gaelic. *In Proceedings of the 7th Conference of the European Chapter of the Association for computational Linguistics*, Dublin. EACL, 60–67.
- Kessler, B. (2005). Phonetic comparison algorithms. *Transactions of the philological society*, 103(2), 243-260.
- Kisler, T. & Reichel, U. D. (2013). A dialect distance metric based on string and temporal alignment. *Elektronische Sprachsignalverarbeitung ESSV*, 58-165.
- Klatt, D. (1982). Prediction of perceived phonetic distance from critical-band spectra: A first step. *ICASSP 82. IEEE International Conference on Acoustics, Speech, and Signal Processing*, Paris, France, 1278-1281.
- Gooskens, C. (1997). *On the role of prosodic and verbal information in the perception of dutch and english varieties*. PhD thesis, Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Gooskens, C. (2005). Travel time as a predictor of linguistic distance. *DiG 13*, 38-62.
- Gooskens, C., & Heeringa, W. (2004). Perceptive evaluation of Levenshtein dialect distance measurements using Norwegian dialect data. *Language Variation and Change*, 16, 189-207.
- Heeringa, W. J. (2004). *Measuring dialect pronunciation differences using levenshtein distance*. Thesis fully internal (DIV), University of Groningen.
- Heeringa, W., Johnson, K. & Gooskens, C. (2009). Measuring norwegian dialect distances using acoustic features. *Speech Communication*, 51, 167-183.
- Hoppenbrouwers, C. & Hoppenbrouwers, G. (2001). *De indeling van de nederlandse streektalen. Dialecten van 156 steden en dorpen geklasseerd volgens de FFM*. Koninklijke Van Gorcum B.V., Assen.
- Kondrak, G. (2000). A new algorithm for the alignment of phonetic sequences. *Applied Natural Language Processing Conference*.
- Kondrak, G. (2001). Identifying cognates by phonetic and semantic similarity. *North American Chapter of the Association for Computational Linguistics*, 1-8.

- Kondrak, G. (2002). Determining recurrent sound correspondences by inducing translation models. *In Proceedings of COLING*, 488–494.
- Kondrak, G. (2003). Phonetic alignment and similarity. *Computers and the Humanities* 37, 273–291
- Kondrak, G., ve Dorr, B. (2006). Automatic identification of confusable drug names. *Artificial Intelligence in Medicine*, 36(1), 29–42.
- Kondrak, G. ve Sherif, T. (2006). Evaluation of several phonetic similarity algorithms on the task of cognate identification. *In Proceedings of the Workshop on Linguistic Distances*, Sydney, Australia: Association for Computational Linguistics, 43–50.
- Kruskal, J. B. (1999). An overview of sequence comparison. *Time Warps, String edits, and Macromolecules. The Theory and Practice of Sequence Comparison*, CSLI, Stanford, 1–44.
- Kudare, J., Georgis, P., Möbius, Avgustinova, T. & Klakow, D. (2021). Phonetic distance and surprisal in multilingual priming: Evidence from slavic. *Interspeech*, 3944–3948.
- Levenshtein, V. (1965). Binary codes capable of correcting deletions, insertions and reversals. *Doklady Akademii Nauk SSSR*, 163(4):845–848.
- Mackay, W. & Kondrak, G. 2005. Computing word similarity and identifying cognates with Pair Hidden Markov Models. *In Proceedings of the 9th Conference on Computational Natural Language Learning (CoNLL)*, 40–47.
- MacLeod, B. (2021). Problems in the difference-in-distance measure of phonetic imitation. *Journal of Phonetics*, 87, 1–21.
- Mak, B. K., & Barnard, E. (1996). Phone clustering using the Bhattacharyya distance. *Proceeding of Fourth International Conference on Spoken Language Processing. ICSLP '96, 4*, 2005–2008, 4.
- Melamed, I. D. (1999). Bitext Maps and alignment via pattern recognition. *Association for Computational Linguistics*, 25(1), 107–130.
- Mulloni, A. & Pekar, V. (2006). Automatic detection of orthographic cues for cognate recognition. *Proceedings of the Fifth International Conference on Language Resources and Evaluation*, 2387–2391.
- Nerbonne, J., Colen, R., Gooskens, C., Kleiweg, P. ve Leinonen, T. (2011). Gabmap- A Web Application for Dialectology. *Dialectologia*, 1–23.
- Nerbonne, J. & Heeringa, W. (1997). Measuring dialect distance phonetically. *In Computational Phonology: Third Meeting of the ACL Special Interest Group in Computational Phonology*, 11–19.
- Nerbonne, J., Heeringa, W., Hout, E.V., Kooi, P.V., Otten, S., & Vis, W.V. (1996). Phonetic distance between dutch dialects. 1–15.
- Och, F. J. & Ney, H. (2003). A systematic comparison of various statistical alignment models. *Computational Linguistics*, 29(1), 19–51.
- Pucher, M., Türk, A., Ajmera, J., & Fecher, N. (2007). *Phonetic distance measures for speech recognition vocabulary and grammar optimization*. Computer Science, Linguistics.
- Rensink, W. G. (1955). *Dialectindeling naar opgaven van medewerkers*. Mededelingen der Centrale Commissie voor Onderzoek van het Nederlandse Volkseigen, 7:20–23.
- Ribeiro, A., Dias, G., Lopes, G. & Mexia, J. (2001). Cognates alignment. *In Proceedings of Machine Translation Summit VIII*, Spain, 18–22 Sem.
- Ristad, E. S. & Yianilos, P. N. (1998). Learning string-edit distance. *IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence*, 20(5), 522–532.
- Sé guy, J. (1973). La dialectometrie dans l'atlas linguistique de la gascogne. *Revue de Linguistique Romane* 37, 1–24.

- Sencer, M. & Sencer, Y. (1978). *Toplumsal araştırmalarda yöntem bilim*. Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Anne İdaresi Enstitüsü Yayını.
- Sooful, J. J., & Botha, E. C. (2002). An acoustic distance measure for automatic cross-language phoneme mapping. *7 th International Conference on Spoken Language Processing Denver, Colorado*, 16-20.
- Tiedemann, J. (1999). Automatic construction of weighted string similarity measures. *Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing*. 213-220.
- Wagner, R. & Fischer, J. (1974). The string-to-string correction problem. *Journal of the Association for Computing Machinery*, 21(1), 168-173.
- Weijnen, A. (1946). De grenzen tussen de oost-noord-Brabantse dialecten on-derling. *Bijdragen en Mededeelingen der Dialectcommissie van de Koninklijke Adademie van Wetenschappen te Amsterdam*, 8:1-15.
- Wieling, M. & Nerbonne, J. (2015). Advances in dialectometry. *Annu. Rev. Linguist*, 1, 243-264.
- Winkler, J. (1874). *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage.

Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi, MEÜDED, 2024; 20 (2), 127-142.

FRANSIZ BÜYÜKELÇİLERİN YAZIŞMALARINDA FRANSA-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ (1962-1972) VE TÜRKİYE'DE FRANSIZ DİLİ, EĞİTİMİ VE KÜLTÜRÜ ÜZERİNE BİR ÇÖZÜMLEME

France-Turkey Relations in the Correspondence of French
Ambassadors (1962-1972) and An Analysis on French Language,
Education, and Culture

Nazik GÖKTAŞ¹

Mersin Üniversitesi

ORCID ID: 0000-0003-4861-3810

Abstract: In this study, the correspondence between France's ambassadors of Turkey and the French Ministry of Foreign Affairs was reviewed. Archival documents from the “La Courneuve Diplomatic Archives Center” of the French Ministry of Foreign Affairs in Paris, dating from 1962 to 1972 (including correspondence, letters, reports, telegrams, etc.), were examined. French documents from the 6 th and 7 th French-Turkish Culture and Joint Commission meetings were evaluated from the reviewed and translated documents. The research focused on the documents from two files containing French correspondence from the two commission meeting sessions held

¹Mersin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çeviri Bölümü, Fransızca Mütercim ve Tercümanlık Anabilim Dalı, nazikg@mersin.edu.tr

Gönderim tarihi: 1 Mayıs 2024; Kabul tarihi: 16 Temmuz 2024

Kaynak gösterimi: Nazik, G. (2024). Fransız büyükelçilerin yazışmalarında Fransa-Türkiye ilişkileri (1962-1972) ve Türkiye’de Fransız dili eğitimi ve kültürü üzerine bir çözümleme. *Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi*, 20(2), 127-142.

between 1962-1968 and 1969-1972, as stipulated by the Cultural Agreement signed in 1952. No other joint commission meeting reports were found in the archives. The review revealed information on France's role in Turkey, the place of the French language in the Turkish education system and public institutions, translation activities between the two languages, and the state of language, literature, education, culture, art, science, and technology between the two countries. It also covered agreements, cooperation, plans, projects, and future plans. In summary, concrete data was obtained, providing clarity on topics such as language, literature, translation, culture, science, and technology that were on the agenda during this period, based on official French documents.

Keywords: *France-Turkey cultural relations, Diplomatic archive, 6th and 7th French-Turkish Culture and Joint Commission meetings French teachers and instructors, French, Translation.*

Öz: Bu çalışmada, Fransa'nın Türkiye büyükelçilerinin Fransız Dışişleri Bakanlığı ile yaptıkları yazışmalar taranarak Paris'te Fransa Dışişleri Bakanlığı'nın "La Courneuve Diplomatik Arşiv Merkezinin" 1962-1972 tarih aralığına ait arşiv belgeleri (yazışma, mektup, rapor, telgraf vb.) incelenmiştir. İncelenen ve çevirisi yapılan belgelerden 6 th ve 7 th Fransız-Türk Kültür ve Karma Komisyon toplantılarına ait Fransızca belgeler değerlendirilerek araştırma, 1952'de imzalanan Kültür Anlaşması gereğince, 1962-1968 ve 1969-1972 yılları arasında yapılan iki komisyon toplantı oturumlarının Fransızca yazışmalarının bulunduğu iki dosyadaki, sadece iki toplantı gündeminde yer alan konulara ait belgelerle sınırlandırılmıştır. Zira arşivde başka karma komisyon toplantı raporları bulunmamaktadır. Tarama sonucunda, belgelerde Fransa'nın Türkiye'deki yeri ve Türk eğitim sisteminde ve kamu kurumlarında Fransızcanın yeri, iki dil çifti arasındaki çeviri faaliyetleri, iki ülke arasında dil, edebiyat, eğitim, kültür, sanat, bilim ve teknoloji alanlarındaki durum, yapılan anlaşma, işbirliği, plan ve projeler ile geleceğe yönelik planları hakkında bilgilere ulaşılmıştır. Kısaca, Fransızca resmi belgelere dayanarak belli bir dönemin gündemindeki dil, edebiyat, çeviri, kültür, bilim, teknik konularına açıklık getiren somut veriler elde edilmiştir.

Anahtar sözcükler: *Fransa-Türkiye kültürel ilişkileri, Diplomatik arşiv, VI./VII. Fransız-Türk Kültür ve Karma Komisyon toplantıları, Fransızca öğretmen ve akademisyenleri, Fransızca, Çeviri.*

1. GİRİŞ

Fransa, Avrupa ülkeleri arasında tarihsel olarak askeri, siyasi, ticari ve kültürel açıdan ilişkilerimizin hem çok eskiye dayandığı hem de çok yoğun olduğu ülkelerden birisidir. Fransa-Osmanlı ilişkilerinin geçmişi 1525 yılı ile başlıyor görünse de Fransızlarla Türklerin ilk kez karşılaşmaları 1096-1270 arası sürmüş olan Haçlı Seferleriyle başlatılabilir (Özpekcan, 1999, s. 5; Çakmak, 2017, ss. 3-7). 500 yılı aşkın geçmişiyle ikili ilişkilerde Fransa ve Fransız dili, Osmanlı İmparatorluğu döneminde ayrıcalıklı bir konumdadır. Buna karşılık, Türklerin Balkanlarda ve Avrupa’da kazandıkları askeri başarıların ve uzun yıllara dayanan etkileşimin bir sonucu olarak Batı’da bir Türk imgesi oluşmuş; Türkler, “Avrupada yazılan roman, hikâye, şiir, çok sayıda veciz söz ve atasözlerine konu olmuş veya kaynaklık etmiştir” (Çakmak, 2017, s. 2). Osmanlı aydınları ve entelektüelleri de yoğun etkileşime bağlı olarak, Fransız dili ve kültürünün biçimlendirici etkisine maruz kalmışlardır. Fransa, I. Dünya Savaşı sonunda yeni kurulan Türkiye’de Osmanlı dönemindeki konumunu sürdürmek istemiştir. Burada, Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte yeni dönemin başından itibaren Fransa ile ikili ilişkiler, özellikle dil ve kültür alanında bilgi edinmek için Fransız Dışişleri Bakanlığı’nın Diplomatik Arşivinde bir araştırma yapılmıştır. “La Courneuve Diplomatik Arşiv Merkezi” Paris’te Aubervilliers’de bulunmaktadır. Burada arşivlenen belgeler hem ilişkilerin gelişimini hem de bugünün ilişkilerini anlamayı sağlayacak ipuçları barındırması yönüyle, uzun vadede Fransa’nın Türkiye politikasını ortaya koyması bakımından anlamlı veriler sunmaktadır. Arşiv dökümü çerçevesinde incelenen belgeler, 1962-1972 yılları arasını kapsayan, 10 yıl boyunca Ankara ile Paris “Quai d’Orsay” arasında yapılan yazışmalardan oluşmaktadır. Araştırma konularını kapsayan belgeler, Türkiye’nin Fransa’nın gündemindeki yeri hakkında bilgiler sunmaktadır.

Araştırmanın çıkış noktası, 2005 yılında yapılan “Türk Çeviri Tarihinde *Tercüme* Dergisi ve *Metis Çeviri* Dergisi’nin Yeri” (Göktaş, 2005) adlı Doktora çalışmasıdır denilebilir. *Tercüme* dergisi 1939-1966, *Metis Çeviri* dergisi ise 1987-1992 yılları arasında yayımlanmıştır. *Tercüme* dergisinin yayımlandığı dönem Türkçeye en fazla çeviri yapılan dil Fransızcadır ve bu durum yukarıda anılan tezde sayısal verilerle tarafımızdan ortaya konulmuştur. Buna karşılık Türkiye’de Türkçeye en fazla çevirinin Fransızcadan yapıldığı süreçte Fransa’da durum nasıldır? Bir başka ifadeyle, aynı dönem Türkçeden Fransızcaya çeviri yapılmış mıdır? Dil, edebiyat, kültür alanında

Fransa-Türkiye ilişkileri nasıldır? Bu konularda bilgi edinmek için, bir tesadüf eseri, Fransız Diplomatik Arşivinde araştırma yapma fırsatı elde edilmiş ve araştırmanın sınırları 1930-1970 arasını kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Amaç, kültürel ilişkiler bağlamında dil, edebiyat ve çeviri alanlarında daha çok veriye, anlamlı bilgilere ulaşarak, Fransa'nın Türkiye politikasını da anlamaktır. Bu amaçla, belirtilen tarihler arasında Fransa'nın Türk Büyükelçiliğinden Paris "Quai d'Orsay"e gönderilen veya "Quai d'Orsay"den Türkiye'ye gönderilen resmi yazılar, raporlar, telgraflar vb. belgeler incelenmiş ve sonuçları kronolojik ve tematik olarak sınıflandırıldıktan sonra yayımlanmıştır. Belge ve dökümanlar, iki ülke arasında gündemde olan konular aracılığı ile ikili ilişkiler hakkında bilgi vermektedir. Zamanla çeşitlenen ilişkilerin olumlu veya olumsuz yönde gelişimi, bugünün ilişkilerinin anlaşılmasını sağlamaktadır. İncelenen belge ve raporlarda vurgulanan önemli olaylar, dikkat çeken konular bugünün Türkiye'sinin, Fransa politikasının ve Fransa'nın Türkiye politikasının anlaşılmasını da sağlamaktadır.

YÖK bursu ile Paris'te bulunan Dışişleri Bakanlığı'na bağlı bir binada bulunan Arşivde, Türkiye'ye ait klasörlerde muhafaza edilen dosyalar ve içlerindeki Fransızca belgeler bir ay boyunca yerinde tek tek taranmış, araştırma konusuyla ilgili gerekli veriler elde edilmiştir. Konu ile ilgili bölümler Fransızca'dan Türkçeye çevrilerek, Fransızca orijinal belgenin biçimi, formatı korunarak, yer yer paragrafların, metinlerin hem Fransızca orijinal dildeki yazılı halleri aynı şekilde yazılarak (fotokopi çekme olanağı yok), Türkçe notlar, yorumlar ekleyerek bu ve diğer çalışmaların kaynağı oluşturulmuştur. Buradaki çalışmanın verileri ve belgeleri de anılan kaynakçadan sağlanmıştır. Bir başka söylemle, bu çalışmada sadece iki toplantının raporları, VI. ve VII. Fransız-Türk Kültür ve Karma Komisyon toplantı raporları, konuşturulmuştur. Ayrıca, önceki ve sonraki toplantılara ilişkin herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. Türkiye'den gönderilen ve arşivde muhafaza edilen belgelerin tümünün araştırmacılara açık olmadığını düşünmek mümkündür. Dolayısıyla bahsi geçen iki toplantıya ait belgeler taranmış; dil, edebiyat, çeviri, sanat, kültür ve eğitim alanlarına ilişkin yazılar derlenmiş, incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

Klasörde üç ayrı dosya bulunmaktadır. "1962-1968" başlıklı ikinci dosyada bulunan belgelerin inceleme sonuçları yukarıda sözü edilen çalışmanın üçüncü bölümünde ele alınmıştır. Burada, "Cabinet du Directeur Général (78) 1962-1968" (Genel Müdürlük Ofisi) başlıklı birinci dosya ile "Directeur Général (82) 1969-1972" (Genel

Müdürlük) başlıklı üçüncü dosyada Fransız-Türk Karma Kültür Komisyonu'nun çeşitli tarihlerdeki toplantıları ve görüşme raporları yer almaktadır. 1962-1968 ve 1969-1972 yılları arasını kapsayan görüşme ve oturuma ait belgeler ve içerikleri, konuları ve temaları bakımından aşağıda tarih sırasına göre ele alınmaktadır.

Çalışma için incelenen arşiv belgeleri; Fransız propagandası, Türkiye'de yabancı dil olarak Fransız dilinin güncel durumu, Fransız dili ve kültürünü koruma ve yayma politikası, Türkiye'de Fransızca eğitimi, ders araç-gereç gönderimi, çeviri eser, Türk eğitim kurumlarında çalışan Fransız öğretmenlerin statüleri; Türk Fransızca öğretmen, öğretmen adayları, asistan ve akademisyenlerin mesleki açıdan gelişimleri; Fransa'da Türkçe eğitimi, mesleki ve teknik işbirliği, kaymakam vb. yöneticileri ilgilendiren projeler; Türkiye'de yabancı kültür merkezleri ve diğer ülkelerde bulunan Türk dil ve kültür merkezleri, araştırma enstitüleri, anlaşmalar, burslar, yurt dışında bulunan Türk öğrenci dernekleri, çeşitli uzmanlık alanlarından öğrenci ve meslek insanının gelişimi için burs ve staj sağlanması gibi çeşitli konular üzerinedir.

2. YÖNTEM

Çalışmada, Paris'te Aubervilliers/La Courneuve Diplomatik Arşivleri Merkezinde (CADC) arşivlenen Fransa Dışişleri Bakanlığının Diplomatik Arşiv belgeleri taranmış ve incelenmiştir. Araştırma, Fransa ve Türkiye Büyükelçiliği arasındaki resmi yazışma belgelerinin içerik analizlerine, bir başka ifadeyle, "Quai d'Orsay"ye gönderilen veya oradan Türkiye'ye gönderilen resmi yazıların tarihsel dönem ve uluslararası ilişkiler ışığında büyükelçilerin gözünden ve kaleminden olaylar, insanlar, insanlarla iletişimleri ve etkileşimleri, söylemleri göz önünde bulundurularak çözümlenmesine dayanmaktadır. Kısaca, Fransız Dışişleri Bakanlığı arşivinde yapılan tarama sonucu elde edilen iki ayrı kültür ve karma komisyon toplantılarının yazışma metinleri ve belgeleri incelenmiş, Fransızca notlar alınmış, Fransızcadan Türkçeye çevrilmiş ve ardından yorumlanmıştır.

3. BULGULAR VE TARTIŞMA

Bu bölümde orijinal belgelerin tarafımızdan yapılan çevirileri, dil, eğitim, kültür alanına ait içeriklerin eleştirel değerlendirimi ve yorumları yer almaktadır.

VI. Réunion de la commission culturelle franco-turque (1962)/ VI. Fransız-Türk Kültür Komisyonu Toplantısı

İki ülke arsındaki Kültür Anlaşması 17 Haziran 1952'de imzalanmış ve 15 Temmuz 1953'te kabul edilmiştir. Anlaşma, Türkiye Hükümeti adına Dışişleri Vekili F. Köprülü ve Fransa Hükümeti adına Dışişleri Vekâleti Müsteşarı Maurice Schumann J, T. de Saint- Hardouin tarafından 5'er yıllığına imzalanmıştır.

Document 1. Paris-1962'de belirtildiğine göre Fransızca, Türkiye'de okutulan yabancı dillerden İngilizce ve Almanca arasında ikinci sırada yer almaktadır ve Türk eğitim kurumlarında ya da Ankara, İstanbul ve İzmir'deki üç kültür merkezinde 45 Fransız öğretmen bulunmaktadır.

“Tüm bu öğretmenlerin Fransızca eğitimi verilmesini hedeflediği kişi sayısını 9.000 öğrenci olarak tahmin edebiliyoruz. Son olarak şu anda 180 Türk öğrenci de Fransa'da eğitim görüyor.”

Sözleri ile ülkede Fransızcanın durumu anlatılırken, Fransız dili ve kültürü açısından bir gerileme söz konusu iken, bir yandan da “bu ülkede geçmişte geleneksel olarak çok önemli olan Kültürümüzün etkisinin yeniden doğuşuna dair belirtiler var” ile de geleceğe yönelik olumlu bir beklenti gözlenmektedir.

Yine 1962 tarihli bu belgede, Türkiye'de 1959-1960 arasında yapılan sergi, konser ve önemli Fransız şahsiyetleri için (Pierre et Marie Curie) düzenlenen günler (exposition littéraire, historique et scientifique en Turquie) vb. hakkında bilgiler yer almaktadır.

Document 2. Paris- Le 5 Mai 1962

NOTE: “Sur les besoins du Ministère de l'Education nationale turque/Türk Milli Eğitim Bakanlığı'nın İhtiyaçları Üzerine” başlıklı yazı zaman içinde Türkiye'de Fransızca eğitiminin durumunun İngilizce lehine nasıl gelişim gösterdiğini ortaya koymaktadır. T.C. Milli Eğitim Bakanı, gelecek 5 yıl için 2 bin öğretmene gereksinim duyduğunu belirtmektedir. “Normal ortaöğretim kurumları ve meslek liselerinin orta kısımları için 2000 ortaokul öğretmeni ihtiyacı. Bu öğretmenler, edebiyat, bilim, teknoloji, yabancı diller, güzel sanatlar, mesleki eğitim vb. olmak üzere tüm disiplinleri kapsamaktadır. Amerikan hükümetinin oluşumu için herhangi bir istihdam kontrolü olmaksızın on milyon Türk lirası tahsis etmiş olduğu yabancı dil öğretmenleri.”

Bu plan çerçevesinde “1960 ve 1962’de Amerika Birleşik Devletleri 75, Almanya 60, İtalya 30 ve Fransa sadece 5 Fransızca öğretmenine eğitim bursu verdi.”

Dossier/Paris- 16-18 Mai 1962

Document 3. Paris, le 8 Mai 1962

NOTE: Sur les questions à l’ordre du jour de la Commission Culturelle Mixte franco-turque (16-17 Mayıs 1962)/Fransız-Türk Ortak Karma Kültür Komisyonu'nun gündemindeki konular hakkında

“Geleneksel olarak Türkiye’de ve özellikle İstanbul’da çok güçlü olan Fransız kültürü etkisi, İkinci Dünya Savaşı’ndan ve hatta hemen öncesindeki yıllardan itibaren o kadar güçlü bir düşüş yaşıyor ki şu anda 20-30 yaş arasındaki kuşak Fransızca bilmiyor. Sadece son birkaç yıldan beri görevlendirilen öğretmenlerimizin sayısı, kültür merkezlerimizin faaliyeti, teknik işbirliği çabalarımız ve Fransa’da bilimsel eğitimin ve bilimsel gelişmenin kaynaklarına dair daha fazla bilgi sahibi olmamız sayesinde yokuş yukarı tırmanmaya başladık. Ancak Anglo-Sakson etkisi, özellikle de çok önemli Amerikan yardımının bir sonucu olarak hala ağır basıyor.”

Bu komisyonun bir başka toplantısındaki gündem konuları şunlardır: 1. Kamu yönetimi ve planlama 2. Tarım 3. Çeşitli konular: Halk sağlığı-Teknik eğitim-Atom enerjisi.

Gündem konuları bu şekilde belirtilmekte ancak tarih bilgisi yer almamaktadır. Bu alandaki işbirliğine önem verildiği ve geliştirilmek istendiği açıkça görülmektedir.

VI. Réunion de la commission culturelle franco-turque (1964)/ VI. Fransız-Türk Karma Kültür Komisyonu toplantısı

Document 4. Paris, le 19 Mai 1964 tarihli belgede 1952’de imzalanan Kültür Anlaşması uyarınca 11-12 Mayıs 1964’te Ankara’da toplanan Türk Fransız Karma Kültür Komisyonu’nun raporu var. M. Raymond POUSSARD ile Hamit BATU tarafından imzalanmış.

Fransızlar, Gazi ve Çapa (Eğitim) Enstitülerindeki Türk Fransızca öğretmenlerinin eğitimi, burs verilmesi, Fransızca eğitiminin kalitesinin iyileştirilmesi, 4 yıl sonra 100. kuruluş yılı kutlanacak olan Galatasaray Lisesinin (-ki Türkiye-Fransa kültürel işbirliğinin sembolü) öğrencilerine eğitimlerinin 1 yılını Fransa’da bir lisede devam edebilmeleri olanağını inceleyecekler. Ayrıca, Türk yasalarına

bağlı olarak yabancı okul statüsünde yeni okulların açılması ve Türklerin Fransızca öğretmenlerine ve eğitim fakültesinin Fransızca öğretmen adaylarına verilen burslardan duydukları memnuniyet dile getirilmektedir. Fransızların Fransa'daki Türk öğrenciler için Sosyal güvenlik sigortaları yaptırmalarını istemeleri Türk yetkililer tarafından incelenecektir. Türk ve Fransız üniversiteleri arasındaki işbirliği ve değişim memnuniyet verici; bu kapsamda, Strasbourg ve Aix en Provence Üniversitelerinde Türk dili ve kültürü bölümlerinin açılmasından Türk delegasyonu memnun ve Türkler buraya Türk okutmanlar göndermeye hazırlar. Öte yandan Fransızlar Türk üniversitelerine eğitim araç-gereçleri ve malzeme göndermeyi kolaylaştıracaklar. Eğitim alanının yanı sıra teknik işbirliğine yönelik bu alanda da burs verilmesi ve işbirliğinin geliştirilmesi çalışmaları bulunmaktadır.

Diğer yandan anlaşma ile Ankara Üniversitesi Kamu Yönetimi ile ilişkiler kapsamında Türk kaymakamlar, ekonomik ve mali işlerden sorumlu olan birkaç yönetici ile birlikte Fransa'ya gelebileceklerdi. İzmir Ziraat Fakültesi ile Montpellier Ulusal Yüksek Ziraat Okulu arasında İzmir Ziraat Fakültesi'ne Fransız profesörlerin gönderilmesi ve Türk asistanlara Montpellier Yüksek Ziraat Okulunda burs sağlanması söz konusu idi.

Paris- 3-4 Mai 1966

Document 5. Le 15 Avril 1966 tarihli telgraf Paris'ten Ankara'ya, Türk yetkililerine Türk-Fransız Karma Kültür Komisyonu'nun Mayıs 1966'daki 6. oturumunun Başkan M. Jean Basdevant başkanlığında Paris'te gerçekleştirileceğinin bildirilmesini içermektedir. Bu oturuma ilişkin diğer yazışmalar, katılımcılar, ele alınan konular ve bu konularda neler yapıldığı ve gelecekte yapılması öngörülenlere yer verilmektedir. Bu çerçevede, Türk delegasyonun Erzurum Atatürk Üniversitesine 4 Fransız okutman alınması konusunun Fransızlar tarafından dikkate alınmasını arzu ettikleri; Fransızca derslerinde Türk tarihine ilişkin konulara yer verilmesi isteği; 1965 yılında Türk Fransızca öğretmenlerinin, üniversitelerdeki öğretim üyeleri, öğretim görevlisi ve stajyerlerinin sayısının toplamda 62 olduğu, 1966 yılında bu sayının 75'e çıkartılacağı ve (Fransa'da) ağırlanacağı konularını kapsamaktadır. Fransız uyruklu Fransızca öğretmenlerinin Türkiye'de Fransa'daki konumlarına eşdeğer bir konumda olmalarına ilişkin yasal düzenleme yapılması talebi ve Türklerin bu konuyla ilgileneceklerine ilişkin bilgilere yer verilmektedir. Yanı sıra rapordan teknik alanda da 1964'te 148, 1965'te 152 burslu ve ayrıca 1964'te burslu olmayan 6

ve 1965'te 25 kişinin burslu olarak Fransa'ya staja kabul edildiği bildirilmektedir. Ayrıca, yazının sonunda görüş alışverişlerinin ardından bir sonraki toplantının 1968 ilkbaharında Türkiye'de gerçekleştirileceği konusunda iki ülke yetkililerinin mutabık olduğu belirtilmektedir. Türk heyetinin başında Hamit BATU bulunmaktadır.

Document 6. 1967'deki yazışmalar da Fransızca eğitimi-Fransız kültür kurumları-Radyo ve Televizyonda Fransızca öğretimi-Türk Fransızca öğretmenlerinin eğitimi konularını içermektedir.

1967 yılı aynı zamanda Türkiye Cumhurbaşkanı M. Cevdet SUNAY'ın Fransa'ya resmi ziyarette bulunduğu yıldır.

VII. Réunion de la commission culturelle franco-turque (1968)/ VII. Fransız-Türk Karma Kültür Komisyonu toplantısı/Ankara 13-14 Mai 1968

Document 7. Ankara, le 23 Décembre 1967 tarihli bu belge, Fransa'nın Türkiye Büyükelçisi G. de JUNIAC Dışişleri Bakanı M. Couve de Murville'e Mayıs 1968'de Türk Fransız Karma Kültür Komisyonu'nun 7. oturumunun gerçekleştirileceği konusunda Türk yetkililerin hemfikir olduğunu bildirmektedir.

Fransa, Gazi Eğitim Enstitüsü gibi Fransızca eğitim veren bir kurumu desteklemeyi sürdürmekte, bu okulla her düzeyde ilgilenmektedir.

Öte yandan 1971 yılına ait bir kutuda "Coopération culturelle avec la Turquie" (Türkiye ile kültürel işbirliği) başlığı kültürel ve teknik ilişkiler bağlamında eğitim, Fransız-Türk öğretmenler, stajyerler, ortaöğretim/yükseköğretim konularındaki güncel durumu bildiren yazılı belgeler yer almaktadır. Bu yazılardan biri, "Türkiye ile olan kültürel işbirliğimiz 1972'de de bugünkü düzeyinde sürdürülecektir" (En 1972, Notre coopération culturelle avec la Turquie sera maintenue au niveau actuel.) biçiminde sona ermektedir.

Document 8. Le 2 Septembre 1971 tarihli belge, iki ülke arasındaki ilişkilerin aşağıdaki konularda olduğuna işaret etmektedir:

1. Diffusion et Coopération Culturelle/Yayımlar ve Kültürel İşbirliği
2. Coopération Technique/Teknik işbirliği
3. Relation Scientifique franco-turque/Fransa-Türkiye Bilimsel İlişkileri

A-Relations franco-turque en matière de d'océanographie et de météorologie/Oşinografi ve meteoroloji konularında

B-Coopération franco-turque dans le domaine nucléaire/Nükleer alanda Fransa-Türkiye işbirliği,

başlığı altında toplanmıştır.

Document 9. Paris, Mars 1972 tarihli bir başka belge yine “Fransızca yakın bir tarihe kadar Türkiye’de siyasi ve kültürel seçkinler arasında ayrıcalıklı bir yere sahipti/la langue française a occupé en Turquie jusqu’à une époque récente une place privilégiée parmi l’élite politique et culturelle” cümlesi ile başlamaktadır.

Aşağıdaki “Budget 1970” başlıklı üçüncü dosyada ise, dış ilişkiler ve dış politika bağlamında 1970 yılı bütçesi adı altında o dönem dünyadaki eğilimler, küresel politika ve bunların karşısında Fransa’nın durumu ile geleceğe yönelik yapılması gerekenlere dair bir değerlendirme yer almaktadır. Ayrıca burada Fransa’nın uluslararası düzeyde kültür ve bilimsel kurumlara yaptığı katkıların dış ilişkilere ayırdığı miktarın 3 çeyreğini oluşturduğu belirtilmektedir.

Document 10.

A-ORIENTATIONS NOUVELLES/YENİ YÖNELİMLER

1–Politique globale/Küresel politika

2–Spécialisation fractionnelle/Uzmanlaşma

1–Une Politique globale/Küresel bir politika

a. C’est d’abord le nouveau visage des relations internationales/Bu her şeyden önce uluslararası ilişkilerin yeni yüzüdür.

Bu başlık altında güncel küresel politikanın bir değerlendirmesi görülmektedir:

Aslında diplomasi yeni bir görünüm almaktadır; insanın insan için doğrudan eyleme geçmesi, gerçek bir “lojistik”, güçlü eylem araçları ve yatırımlar gerektirir, ayrıca deyim yerindeyse çok daha büyük “sıkıntılar” gerektirir.²

Küresel politikanın genel durumunu böyle özetledikten sonra ülkenin dış politikasının gereğini yerine getirmek üzere yapılan harcamalar ve harcamaların içeriğinden söz edilmektedir:

“(…) Uluslararası kültürel ve bilimsel kuruluşlara yapılan ulusal katkılar nedeniyle, Fransa’nın dış ilişkilerine ayrılan fonların neredeyse dörtte üçü, çağdaş diplomasi dediğimiz şeye ayrılmaktadır.

² “En vérité, la diplomatie revet un nouveau visage, celui de l’action directe pour les hommes par les hommes; elle requiert une véritable “logistique”, des moyens d’action puissants et des investissements, ainsi que, si je puis dire, “des troubles” en nombre plus important.”

Ve bu bir eylem diplomasidir, çünkü 30.000'i öğretmen ve 10.000'i eğitim dışı alanlarda uzman olmak üzere toplam 40.000'den fazla insan bu barışçıl orduyu oluşturmaktadır.”³

Burada, dış ilişkilere ayrılan bütçeye ilişkin birtakım sayılar verildikten sonra bir diğer maddede de çağdaş kültürün bir parçası olarak bilim ve teknolojinin önemine değinilmektedir:

- b. La science et la technologie appartiennent définitivement à la culture contemporaine, Bilim ve teknoloji tartışmasız çağdaş kültürün bir parçasıdır.

Başlığı altında bilimsel ve teknolojik açıdan dünyaya sunulan katkı ve bunun Fransa açısından sonuçlarından söz edildikten sonra aşağıdaki ifadeyle bu alanın etkisinin aynı zamanda kültürel bir mesaj olarak ortaya çıkacağı vurgulanmaktadır:

“Oysa Fransa teknolojik ve bilimsel gerçeklerin kapısından içeri girebilir ve büyük kültürel mirasını da aynı anda beraberinde götürebilir. Aksi takdirde, terimin geleneksel anlamıyla kültürel yaklaşım, istesek de istemesek de, şüphesiz yarının ve yarından sonraki ülkelerin liderliğini, dolayısıyla gücünü oluşturacak kişilere ulaşamayacaktır.”⁴

- c. “Son olarak, dikkatimiz çeşitli yönlerini yansıtması ve modern dünyaya uyarlanabilir olduğunu göstermesi gereken bu kültürün ifadesi olan dilimizin savunmasına odaklanmalıdır.”⁵

Aşağıda raporda ise, Fransız dili ve kültürünü yaymak konusunda yapılması gerekenler anlatılmaktadır.

- a) Dilimizi ve kültürümüzü yaymak, her birinizin zaten çok katkıda

³ “ (...) les contributions nationales aux organismes culturels et scientifiques internationaux, c'est près des trois-quarts des crédits réservés aux relations extérieures de la France qui sont consacrés à ce que nous avons appelé la diplomatie moderne. Et c'est une diplomatie de l'action, puisque plus de 40.000 personnes au total constituent cette armée pacifique, comprenant 30.000 enseignants et 10.000 experts dans les domaines autres que celui de l'enseignement.” (Not: Bu ve diğer belgelerde cümle içinde altı çizili kısımlar çeviride korunmuştur.)

⁴ “Or, la France peut entrer par la porte des réalités technologiques et scientifiques, et apporter, en outre, son grand message culturel. L'approche culturelle au sens traditionnel du terme n'atteindrait sans doute pas ceux qui constitueront, qu'on le veuille ou non, l'encadrement et par conséquent la force des pays de demain et d'après-demain (...).”

⁵ “Enfin, notre vigilance doit se porter vers la défense de notre langue, expression de cette culture dont elle doit refléter les divers aspects et de démontrer l'adaptabilité au monde moderne.”

bulunduğu sürekli bir işlevdir. Bununla birlikte bazı yeni gereksinimlere karşı dikkatli olmamız gerekmektedir.”⁶

“Aslında eğitim yoluyla sadece gençlerin bir kısmına değil aynı zamanda yöneticilere, teknisyenlere, bilim adamlarına da ulaşacak şekilde eylemlerimizi çoğaltmalı ve belirli noktalarda yeniden yönlendirmeliyiz. Bu nedenle dilimizin ve kültürümüzün yayılmasını sağlamak istediğimiz yeni toplumsal kategorilere uygun iletişim araçlarını arttırmalı ve eğitim yöntemleri geliştirmeliyiz. Kültürel ve bilimsel danışmanlarımız tarafından açıkça davet edilmeleri halinde eğitim kurumlarımız, enstitülerimiz ve kültür merkezlerimizin her biri böyle bir politikaya katkıda bulunacaktır.”⁷

Sözleri ile bu alanda yapılması gerekenler ve alınacak olası sonuçlar dile getirilmiştir.

B- YURT DIŞI FAALİYETLERİMİZDE ÖĞRETMENLİĞİN ROLÜ VE YERİ/ RÔLE ET PLACE DE L'ENSEIGNEMENT DANS NOTRE ACTION À L'ÉTRANGER

Bu başlık altında da yabancı ülkelerde sürdürülen çeşitli düzeylerdeki Fransızca eğitimi ve Fransız eğitim kurumları, buralardaki sorunlar, öğrenci sayıları, eğitimin niteliği, eğitsel bakış açısı (perspectives pédagogiques) ve yabancı ülkelerdeki Fransız vatandaşlarının çocuklarının eğitimi hakkında bilgiler bulunmaktadır ve 1970 yılı itibariyle, dil ve kültür açısından Fransa'nın dış politikadaki öncelikleri bu şekilde belgelenmiştir. Dosyada ayrıca bilim ve teknik yardım kapsamında eğitim alanındaki 1970 yılı bütçe harcamalarına ilişkin belgeler de yer almaktadır.

⁶ a) “Diffuser notre langue et notre culture, c'est une fonction permanente à laquelle chacun d'entre vous a déjà tant apporté. Nous devons cependant demeurer attentifs à certains exigences nouvelles.” (Not: b) şıkkı konuyla ilgili olmadığından burada yer verilmemiştir.)

⁷ “Il nous faut, en effet, démultiplier et, sur certains points, réorienter notre action en vue d'atteindre non seulement une fraction de la jeunesse au travers de l'enseignement, mais aussi les cadres, les techniciens, les scientifiques. Nous devons donc multiplier les moyens de contact et de développer les méthodes pédagogiques adaptées aux nouvelles catégories sociales auprès desquelles nous entendons assurer la diffusion de notre langue et notre culture. Nos établissements d'enseignement, les instituts et les centres culturels apporteront chacun leur concours à une telle politique, s'ils y sont clairement conviés par nos conseillers culturels et scientifiques.”

4. SONUÇ

İki ülke arasındaki Kültür Anlaşması 1952'de gündeme gelmiş ve 1953'te kabul edilmiştir. Fakat diplomatik arşiv belgeleri arasında sadece VI. ve VII. oturumlara ait belgeler bulunmuş, daha önceki toplantılara ilişkin herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. 1962'de yapılan VI. toplantı oturumlarında Kültür Anlaşması ile öngörülen proje kapsamında ele alınan konular ve görüşmeler için şunlar söylenebilir: Türkiye'de İngilizce en öncelikli yabancı dil haline gelmiştir. Fransızca ikinci yabancı dildir. Almanca ise üçüncü sıradadır. İngilizcenin öne geçmesi, Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren Amerika'nın çok yönlü girişimlerinin ve yardımlarının bir sonucudur. Fransız diplomatlar yabancı dil konusuna önem vermektedirler. Türkiye'deki Fransız öğretmen, profesör sayısı, Ankara/İstanbul/İzmir Fransız kültür merkezlerindeki Fransız öğretmen ve mevcut öğrenci sayısı ile geleceğe yönelik tahmini öğrenci sayısı verilmektedir. Fransızca'yı yeniden en çok tercih edilen, birinci yabancı dil yapma çabası, planı, Fransız dil ve kültür etkisinin canlandırılması ve "yeniden doğuşu" beklentisi açıkça dile getirilmektedir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı öncesinden başlayarak Türkiye'de, öncelikle de İstanbul'da Fransız dili ve kültürünün etkisinde çok belirgin bir düşünüş gözlenmektedir. Öyle ki, 20-30 yaş arası yeni nesil, bir başka söyleyişle yeni Türkiye'nin genç kesimi -Anglo-Sakson etkisi ve Amerikan yardımının belirleyiciliği ile Fransızca bilmemektedir. Ancak, çaba göstererek bu konuda yükselişe geçilmiştir. MEB her branştan 2000 öğretmene ihtiyaç duymaktadır ve bu ihtiyaç Amerika tarafından finanse edilmektedir. Ayrıca yabancı dil öğretmenlerine verilen burs sayısı dikkat çekmektedir. Amerika 75 İngilizce, Fransa 5 Fransızca öğretmenine burs vermiştir. Kamu yönetimi ve planlama, tarım ve halk sağlığı, teknik eğitim, Atom enerjisi gibi konular da gündemi oluşturmaktadır. Bu alandaki işbirliğine önem verilmekte ve geliştirilmek istenmektedir.

Karma Kültür Komisyonunun 19 Mayıs 1964 tarihli VII. Toplantı raporuna gelince, Gazi ve Çapa gibi Fransızca bölümü olan üniversiteler desteklenmektedir; üniversiteler arası ikili işbirliği ve değişim anlaşmaları yapmaktadır. Fransız üniversitelerinde Türk dili ve kültürü bölümleri açılmaktadır. Bu, Türkleri memnun etmektedir ve yeni bölümler açılması halinde ders araç-gereç ve eğitimci kadroyla destek olmak konusuna olumlu bakmaktadırlar ve gereğini yapmaya hazırdırlar. Ayrıca eğitim dışındaki başka alanlarda da işbirliğine açık ve hazırdırlar. Türk Fransızca öğretim kadrosunun eğitimi ve burs

sağlanmasından söz edilmektedir. Yurt dışında eğitim gören Türk öğrencilerin SGK'sı ele alınmakta ve bir düzenleme getirilmektedir. Fransız-Türk dostluğunun sembolü Galatasaray Lisesi'nin 100. kuruluş yıldönümü gündem oluşturmaktadır ve bu vesileyle yeni yabancı okulların açılması teşvik edilmektedir. Raporla kamu yönetimi, kaymakam vb. yönetici ve iktisatçılar için burs sağlanması ve İzmir Ziraat Fakültesi ile Montpellier Ziraat Enstitüsü arasında tarım alanında işbirliği ve akademik değişim, burslar, kültürel ve sanatsal değişimler ve teknik işbirliği de yer almaktadır. Ele alınan konular çerçevesinde neler yapılabileceği belirtilmektedir. 1966 tarihli bir toplantı raporunda bu kez Erzurum Atatürk Üniversitesi için Fransız okutman alımı, Fransızca derslerinde Türk tarihine yer verilmesi, Fransa'ya giden Türk Fransızca öğretmen, asistan ve profesör sayıları, Türkiye'de görev yapan Fransız okutmanların statüleri, 64 ve 65 yıllarında burslu veya bursuz Fransa'ya gidenlerin sayıları hakkında bilgilere rastlanmaktadır. 1967'de radyo ve televizyonda Fransızca öğretimi ile yine Türk Fransızca öğretmen/akademisyenlerin eğitimi konu edilmiştir. 68'deki 7. oturumda yine okutman alımıyla Fransızca eğitim veren Gazi Eğitim Enstitüsü'nün desteklendiği görülmektedir. 1971'de de önceki yıllarda olduğu gibi yine öğretmen, asistan stajyerler, burslar, ortaöğretim/yükseköğretimde güncel durum hakkında bilgi verilirken, 1972'de aynı desteğin süreceği ifade edilmektedir. Ayrıca 1971'de Fransız dili ve kültürünün yayılması ile kültürel/teknik işbirliği, bilimsel alanda ikili ilişkiler (Oşinografi, meteoroloji, Nükleer enerji) gibi başka alanlarda da işbirliği için görüşmeler yapıldığı görülmektedir. Ancak toplantılarda somut olarak yazınsal üretim ve çeviriden hiç söz edilmemektedir.

Komisyon toplantısında ele alınan bir diğer konu da dış politikayı gerçekleştirmeyi sağlayacak olan bütçedir. Raporun A kısmında, 1970 yılı itibarıyla yeni küresel politikanın bir parçası kabul edilen bilimsel ve teknik alana da yatırım yapılması gereği anlatılmaktadır. Rapora göre, Dışişleri Bakanlığının bütçesinin 4'te 3'ü Fransız dili ve kültürünün yayılması ile bilimsel ve teknik alana yapılan yatırıma ayrılmaktadır. Küresel ölçekte bundan böyle dikkate alınması gereken yeni yönelimler görülmektedir ve dış politikayı buna göre biçimlendirme zorunluluğu gerekçeleriyle birlikte anlatılmaktadır. Diploması artık yeni bir çehreye bürünmektedir. Bu amaçla öngörülen harcamalar, 30 bin eğitimci ve 10 bin eğitim dışı alandan bir kadroyu kapsamakta olup, barışçıl bir ordu dış politikanın amacını gerçekleştirmek için çalışmaktadır. Bilim de çağdaş kültürün bir

parçası haline gelmiştir. Bundan böyle bilimsel ve teknik gelişmeler kültürel bir mesaj olarak yansıtacak ve Fransa'nın imajına katkıda bulunacaktır. Böylece Fransa bilim ve teknoloji ile bir kapıdan girerken, doğal olarak kültürel mirası da yanında götürecektir. Son olarak da Fransızcaya sahip çıkmak, korumak ve her yerde yaymak için sadece eğitim yoluyla öğrencilerin bir kısmına değil, teknisyen, kamu yöneticisi, bilim adamına kadar her alanda ve her düzeyde eğitim gören insanlara kadar yaymak amacıyla daha çok faaliyette bulunmanın önemi vurgulanmaktadır. Sözü edilen yeni toplumsal kategorilere uygun iletişim araçlarını arttırmak ve eğitim-öğretim yöntemleri geliştirmek lazımdır. Davet edilmesi durumunda eğitim kurumları, enstitüler ve kültür merkezleri ile katkıda bulunacaklardır. Raporun B kısmında ise başka ülkelerde yaşayan, görev yapan Fransız vatandaşların sayısı, sorunları; öğrenci sayıları, aldıkları eğitimin niteliği, pedagojik bakış, çocukların eğitimi hakkında veriler bulunmaktadır. Fransa'nın dış politikadaki öncelikleri, dil ve kültür açısından belgelenmiştir. Bundan böyle kültür ile birlikte düşünülmesi gereken bilim ve teknik yardım kapsamındaki eğitim harcamaları da 1970 bütçe harcamaları kapsamında yer almaktadır.

Kısaca VI. ve VII. Komisyon toplantılarında ve 7. oturumda ele alınan konular, Türkiye'de Fransızca ve Fransa'da Türkçe eğitimi, Galatasaray Lisesi, Türkiye'deki enstitü ve kültür merkezlerinin durumu, akademik değişim, burslar, kültürel ve sanatsal değişimler ve teknik işbirliğini kapsamaktadır. Ele alınan konular çerçevesinde neler yapılabileceği belirtilmektedir. Fransa'nın ve Fransız diplomatların diliyle Türkiye'nin her alanda ikili ilişkileri geliştirme, özellikle de Fransa'nın eskiden olduğu gibi Türkiye'de dil, kültür alanında öncelikli, ayrıcalıklı konumunu sürdürme çabasında olduğu görülmektedir. Ancak, bölgedeki çıkarlarını korumanın Türkiye gibi bir ülkeyi desteklemekten geçtiğini ve ilişkilerini olabildiğince geliştirmesi gerektiğini savaş sonrasında anlamış bulunan Amerika ve İngiltere için yaptığı büyük yatırım, Marshall Planı vb. Fransa ve Fransızca için ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Ayrıca, kamu yöneticilerinin Amerika'ya yönelmeleri de Fransa'nın gücünü zayıflatmaya katkıda bulunmuş olabilir. Cumhuriyetin ilk yıllarında olduğu gibi, bu 10 yıllık süreçte de Fransızların Fransızcanın ön planda olması arzusu ve çabası içinde oldukları söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Çakmak, H. (2017). *Geçmişten Günümüze Türk Fransız İlişkileri*, Çakmak, H. (Ed.). Genel Yayın Nu.: 267, ISBN: 978-605-4160-85-3, (1. Basım). Efil Yayınevi.
- Göktaş, N. (2005). *Türk çeviri tarihinde Tercüme dergisi ve Metis dergisi'nin yeri* (Tez No. 193793) [Doktora tezi, Çukurova Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.
- Özpekcan, M. (1993). *Türk-Fransız İlişkileri (1525-1921)* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/21093.pdf> adresinden 12.04.2024 tarihinde alınmıştır.
- Türkiye ile Fransa arasında imzalanan Kültür Anlaşmasının onanması hakkında kanun (2024, 12 Nisan). <https://www.kanunum.com/files/6162-1-1.pdf> adresinden 12.04.2024 tarihinde alınmıştır.

İNCELENEN ARŞİV BELGELERİ

Le ministère de l'Europe et des Affaires étrangères, le centre des archives diplomatiques à La Courneuve Paris, Aubervilliers/Fransa Avrupa ve Dışişleri Bakanlığı Paris, Aubervilliers La Courneuve Diplomatik Arşiv Merkezi
1. "Cabinet du Directeur Général (Dossier no 78) (1962-1968)" başlıklı klasör içinde bulunan belgeler:

"VI. Réunion de la commission culturelle franco-turque/ VI. Fransız-Türk Kültür Komisyonu toplantısı" toplantı raporu ve toplantı hakkında yazılı belgeler.

Document 1. 1962 tarihli belge

Document 2. Paris, le 5 Mai 1962 tarihli bir yazı, NOTE: "sur les besoins du Ministère de l'Éducation nationale turque"

Document 3. Paris- 16-18 Mai 1962 başlıklı dosya içinde: Paris, le 8 Mai 1962 tarihli belge

NOTE: "Sur les questions à l'ordre du jour de la Commission Culturelle Mixte franco-turque (16-17 Mayıs 1962) /Fransız-Türk Ortak Karma Kültür Komisyonu"nun gündemindeki konular hakkında bir not.

"VI. Réunion de la commission culturelle franco-turque/VI. Fransız-Türk Karma Kültür Komisyonu toplantısı"

Document 4. Paris, le 19 Mai 1964 tarihli belge, (1952'de imzalan kültür anlaşması uyarınca 11-12 Mayıs 1964'de Ankara'da toplanan Türk Fransız Karma Kültür Komisyonu'nun raporu)

Document 5. Paris- 3-4 Mai 1966/ Le 15 Avril 1966 tarihli telgraf Paris'ten Ankara'ya

Document 6. 1967 tarihli yazışmalar

VII. Réunion de la commission culturelle franco-turque/VII. Fransız-Türk Karma Kültür Komisyonu toplantısı

Document 7. Ankara, 13-14 Mai 1968 /Ankara, le 23 Décembre 1967 tarihli belge

Document 8. Le 2 Septembre 1971 tarihli bir belge

Document 9. Paris, Mars 1972 tarihli bir belge

2. "Directeur Général" başlıklı klasör içindeki dosya ve belgeler:

Dosya 3: "Budget 1970" başlıklı belge

Document 10. A - ORIENTATIONS NOUVELLES başlıklı belge

B- RÔLE ET PLACE DE L'ENSEIGNEMENT DANS NOTRE ACTION À L'ÉTRANGER başlıklı belge

HAREZMCE METİNLERDE TÜRKÇE KÖKENLİ BİTKİ ADLARI ÜZERİNE

On Phytonyms of Turkic Origin in Khwarazm Turkic Texts

Afag Mammadova¹

Bakü Devlet Üniversitesi

ORCID ID: 0000-0002-5062-9945

Abstract: The lexical structure of Turkic languages has been greatly affected by the historical processes, where some of the words have changed and many of them have been forgotten today. However, as in all languages, there are such lexical units that form the basis of Turkic, that no modernity or invasion has been able to eradicate these words from the language. For the Turks, these are mainly sacred words such as ana “mother”, baba “father”, su “water”, at “horse”, ağaç “tree”, ot “grass”, and they occupy an important place in the life of the Turks. Many things related to nature were sacred for the ancient Turks who always lived in harmony with nature. That's why in Turkic languages, every plant, every tree, every animal, and even every baby animal has its own name. This lexical layer also managed to isolate itself from the influence of other languages, since it is much more difficult to replace the names of valuable, sacred concepts that are significant in human life with words taken from other languages. For this reason, there are certain words used in every period in Turkic from ancient times to the present. Ancient Turks were engaged in farming and agriculture as well as animal husbandry and hunting.

¹ Bakü Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türkoloji Bölümü, afam129@gmail.com

Evidence of this is not only the tools found as a result of archaeological excavations but also the presence of rich phytonym terms in ancient written works of Turks. The plants mentioned in the works indicate that they grew in the geography where the monument was written or that the Turks knew and used any plants mentioned at that time. In the article, Mukaddimetü'l-Edeb, Kısasü'l-Enbiyâ, Nehcü'l-Ferâdis, Muinü'l-Mürîd, Khwarezmian Interlinear Koran Translation, which belong to Khwarezm Turkic, were examined and Turkic phytonym terms were compiled.

Keywords: *Phytonym, Words of Turkic origin, Turkic written texts, Khwarezm Turkic languages*

Öz: Türk dillerinin sözcüksel yapısı tarihsel süreçten büyük ölçüde etkilenmiş, sözcüklerin bir bölümü değişmiş ve birçoğu günümüzde artık unutulmuştur. Fakat tüm dillerde olduğu gibi Türkçenin de temelini oluşturan öyle sözcük birimleri bulunmaktadır ki, dilin eşzamanlı geçirdiği hiçbir süreç bu sözcükleri dilden söküp atamamıştır. Bunlar çoğunlukla Türkler için kutsal olan ana, baba, su, at, ağaç, ot vb. Türklerin yaşantısında önemli yere sahip sözcüklerdir. Doğa ile her zaman iç içe yaşayan eski Türkler için doğayla ilgili çok şey kutsal olmuş, bu nedenle Türkçede her bitki, ağaç, hayvan ve hatta her hayvan yavrusuna kendine özgü bir ad konulmuştur. Söz konusu sözcüksel katman kendisini diğer dillerin etkisinden yalıtmayı da başarmıştır çünkü insan yaşamında anlamı olan, değerli, kutsal kavramların adı başka dillerden ödünç alınmış sözcüklerle değiştirmek çok daha zordur. Bu nedenle Türkçede eski çağlardan günümüze dek her dönemde kullanılan belirli sözcükler vardır. Eski Türkler hayvancılık ve avcılığın yanı sıra çiftçilik ve tarımla da uğraşmaktaydılar. Bunun kanıtı sadece arkeolojik kazılar sonucunda bulunan aletler değil, aynı zamanda eski Türkçe yazılı eserlerde yer alan zengin bitki adlarının varlığıdır. Makalede Harezmi Türkçesine ait olan Mukaddimetü'l-Edeb, Kısasü'l-Enbiyâ, Nehcü'l-Ferâdis, Muinü'l-Mürîd, Harezmi Satır Arası Kur'an Tercümesi incelenmiş ve burada bulunan Türkçe bitki adları derlenmiştir.

Anahtar sözcükler: *Bitki adları, Türkçe kökenli sözcükler, Türkçe yazılı metinler, Harezmi Türkçesi*

1. GİRİŞ

Bitkilerin belirli özelliklerini bünyesinde barındıran sözlüksel sözcük türlerinden biri olan bitki adları, insanların manevi dünyasını yansıtır. Makalenin amacı, Harezmi Türkçesiyle yazılan metinlerde kullanılan Türkçe kökenli bitki adlarını incelemek, uygun olduğu ölçüde eş

zamanlı ve art zamanlı yönleriyle araştırmaktır. Bu çalışmanın, çağdaş ve tarihi Türk yazı dillerini öğrenen araştırmacılara ödünç sözcüklerin, Türkçenin tarihi gelişiminin hangi aşamalarında Türkçe kökenli bitki adlarının yerine geçmesinin belirlenmesinde yardımcı olacağı düşünülmektedir. Ayrıca, Türk yazı dilinin tarihi dönemleri içerisinde yer alan Harezmi Türkçesindeki metinlerde geçen bitki adlarının derlenmesinin gelecekte diğer Türkçe metinlerde kullanılan fitonimlerin veri tabanının oluşturulmasına da katkı sunacağı düşünülmektedir. Araştırmada ağırlıklı olarak karşılaştırmalı, tarihsel ve tanımlayıcı yöntemler kullanılmıştır. Ancak çalışma sırasında gerekli noktalarda yapısal çözümleme tekniklerine de başvurulmuştur.

2. ESKİ TÜRKLERDE BİTKİ

Sözvarlığının bir bölümünü halkın, özellikle toprakla, doğanın bahsettiği ağaç, bitki ve hayvanlarla uğraşan insanların dili oluşturur. Türklerin yaşamında büyükbaş hayvancılık ve avcılığın yanı sıra tarım, tarla işleri ve ağaç dikme de önemli bir yer tutar. Bu nedenle, eski Türk fauna ve florasına ait sözcüklerin incelenmesi sadece dilsel açıdan değil, aynı zamanda coğrafi ve tarihi açıdan da ilgi çekicidir.

Eski Türkler için doğa ve kimi bitkiler her zaman kutsal olmuştur. Jean-Paul Roux'un da belirttiği gibi, Türkler arasında kutsal bitki ve hayvanlar kadar zengin bir alan daha yoktur (Roux, 2023, s.418)². Hatta Kaşgarlı Mahmud Türklerin İslamiyet'e girmeden büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye Tengri dediğini yazmıştır (DLTB, 1986, III, s.377). Asırlar geçmesine rağmen bazı Türk kültürlerinde günümüzde bile kutsal ağaçlar, onlara tapınarak gidilen ziyaretgâhlar, ağaca dilek tutarak dua okumak, bez bağlamak gibi âdetler vardır.

Metinlerde adı geçen bitkilerin, eserlerin yazıldığı coğrafyada yetiştiği ya da en azından eserin yazıldığı dönemde Türklerin bu bitkilere, meyvelere ve tarıma aşina olduğu varsayılabilir. Ayrıca bu sözcükler Türklerin yaşam tarzı, hayatı, uğraşısı ve kültürü hakkında bilgi edinmemize de yardımcı olmaktadır. Çuvaşçanın botanik terimlerini araştıran Degtyarev Türklerin göçebe olmasına rağmen çok eskiden tarım ve çiftçilikle ilgili terimleri kullandıklarını belirtmektedir. Ona göre, Türk dillerinin tarımsal sözcük dağarcığının karşılaştırmalı

² Bu konuda Jean-Paul Roux'un *Orta Asya' da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar* kitabı önemli çalışmalardandır (Roux, 2023).

tarihsel çalışması, tarım ve çiftçilikle ilgili terimlerin, proto-Türk topluluğunun iki ana kola (Oğuz (ortak Türk) ve Ogurlar (proto-Bulgar) ayrılmasından çok önce kullanıldığını göstermektedir (Degtyarev, 2002, s.4).

Türk bitki örtüsüne ilişkin sözcük tabakasının, çiftçilikle, tarımla ilgili terimlerin, eski Türkçeden günümüz Türk yazı dillerine (bazılarında sesbilgisel açıdan ufak değişiklikler olmuştur) kadar işleklik kazanması, bu sözcüklerin kadimliğinden, sarsılmaz gücünden ve dilin temelinde yer almasından haber vermektedir. Ayrıca bu sözcükler bazı göçebe Türklerin yerleşik hayata geçmesini ve çiftçilikle de uğraştıklarını bir kez daha kanıtlamaktadır. Gizzatov'un da belirttiği gibi, eğer bütün Türk halkları göçebe bir yaşam tarzı yaşasaydı ve sadece büyükbaş hayvancılıkla uğraşsaydı, Türk dillerinde tarımla ilgili tüm sözlükler diğer dillerden alınmış olurdu (Gizzatov, 2011, s.355). Örneğin eski ve sonraki dönemlerde Türkçe kökenli çok sayıda bitki ve meyve adının veya başka dillere ait sözcüklerin Türkler aracılığıyla Slav dillerine aktarılmasını görmek mümkündür:

- Alıça "erik" (Türkiye Türkçesi hariç, diğer Türkçelerde alça sözcüğü ufak sesbilgisel farklılıklarla kullanılmaktadır),
- ayva "ayva",
- arbuz "karpuz",
- injir "incir",
- kabaçok "kabak",
- kamış "kamış",
- kizil "kızılıcık",
- kunjut "susam, küncü" (diğer Türk dillerinde küncüt/künjüt)",
- tatarlık "deve dikenini",
- tutovnik "dut",
- çubuşnik "filbahri" (Azerbaycan Türkçesinde *çubugluca*; sözcük gövdesi: çubug(k)) vb.

3. TARİHİ TÜRK YAZI DİLLERİNİN SINIFLANDIRILMASINDA HAREZM TÜRKÇESİ VE HAREZMCE ESERLER

Tarihi eserlerde "Buğrahan dili", "Hakaniye Türkçesi" ve "Kaşgar dili" olarak adlandırılan ve günümüzde daha çok Karahanlı Türkçesi olarak bilinen 11.-13. yüzyıl anıtlarının dili, bilimsel literatürde başka

terimlerle de ifade edilmektedir. Örneğin, Abdurahmanov bu dilin Brockelmann tarafından “Doğu Türkçe”, Samoyloviç tarafından “Oğuz-Kıpçakça”, “Uygur-Kıpçakça”, Baskakov'un “Karluk-Harezme”, Nacip'in “Karluk-Uygurca”, Reşetovun ise “Karahanlı-Kaşkarca” adlandırdığı hakkında bilgi vermektedir (Abdurahmanov 1996, s.64). Karahanlı Türkçesinden sonra gelen ve 13.-14. yüzyılları kapsayan ortak Orta Asya standart dili ise Harezmi Türkçesi olarak adlandırılmaktadır. Harezmi Türkçesi de bilimsel araştırmalarda “Karluk Harezmesi”, “Doğu Türkçesi”, “Orta Türkçe”, “Oğuz Kıpçakçası”, “Altın-Ordu veya Harezmi Altın Ordu Türkçesi” olarak çeşitli adlarla anılmaktadır (Fazılov, 1996, s.139). “Harezme” adlandırılmaya ilk kez Ali Şir Nevai'nin *Mecalisü'n-Nefais* adlı tezkire kitabında rastlanmaktadır. Nevai bu kitapta Mevlâna Hüseyin Harezmi'nin *Kaside-i Bürde*'ye "Harizmiçe Türki Tili" ile nasıl bir şerh yazdığı hakkında bilgi vermiştir (Navoi, 1970, s.14; Levend, 1968, s.72).

13.-14. yüzyıllarda Güney-Doğu grubuna ait olan Harezmi Türkçesinin adlandırılması konusunda farklı görüşler bulunsa da bu edebî dile ilişkin iki görüş bilim insanları tarafından kesin olarak kabul edilmiştir. İlk görüş Harezmi Türkçesinin Karahanlı Türkçesinin devamı olduğunu öne sürer. Örneğin Fazılov'a göre Harezmi Türkçesi Türk dillerinin Güney-Doğu grubuna aittir, ancak bir takım fonetik ve morfolojik özellikler nedeniyle Kuzey-Doğu grubuna ait Karahanlı-Uygurca ile de akrabadır (Fazılov, 1996, s.140). Baskakov, Ahmed Yesevi ve onun öğrencilerinin dilini canlı Oğuz-Kıpçak lehçeleri ve Karahanlıca edebî diline dayalı 12. yüzyılda Harezmi'de oluşmuş Karahanlı-Harezmi veya Oğuz-Kıpçak edebî dili olarak adlandırmıştır (Baskakov, 2008, ss.175-176). Eckmann da “13. yüzyıldan itibaren, Harezmi ve Sır Derya'nın aşağı kesiminde kısmen Oğuz (Türkmen) ve Kıpçak yerli ağızlarının tesiri altında Karahanlıcadan teşekkül eden, Orta Asya Türkçesi (Doğu Orta Türkçesi) edebiyat dilinin inkişaf merhalesine Harezmi Türkçesi adını veriyoruz” yazmıştır (Eckmann, 2017, s.1). İkinci görüş ise, yukarıda Baskakov ve Eckmann'ın belirttiği gibi, Harezmi Türkçesinin oluşumunda ağırlıklı olarak Oğuz ve Kıpçak kavimlerinin yer aldığı yönündedir. Zira söz konusu döneme ait yazılı eserlerin dili incelendiğinde diğer kavim dillerine oranla bir kısımda Oğuz unsurlarının, diğer kısımda ise Kıpçak unsurlarının daha üstün olduğu görülmektedir.

Orta dönem yazılı eserlerin dillerinde farklılıklardan çok benzerliklerin olması, farklı Türk kavim dili özelliklerinin ses bilgisi, söz varlığı ve şekil bilgisi açısından yan yana gelişimi, bu eserlerin hangi Türk edebî

diline atfedilmesini zorlaştırmaktadır. Bu yüzden hangi eserlerin Harezmi Türkçesine atfedildiği konusu günümüzde hâlâ tartışma konusudur. Genel olarak bazı araştırmacılar 14. yüzyılda yazılan birkaç eseri Harezmi Türkçesine bağlarken, bazıları da bu eserlerin bir kısmını Karahanlı, Altın Ordu, Memlûk veya Çağatay Türkçesine yerleştirmektedir. Örneğin Fazılov, Kutb'un *Hüsrev ü Şîrîn*'iyle *Nehcü'l-Ferâdis* eserlerinde Karahanlı Türkçesiyle Oğuz ve Kıpçak öğelerinin daha fazla bulunduğunu, Harezmi'nin *Muhabbetnâme* ve Seyf-i Sarâyî'nin *Gülîstan* tercümesinde ise daha çok Oğuz-Kıpçak özelliklerinin bulunduğunu ifade ederek (Fazılov 1996, s.140), Seyfi Sarâyî'nin *Gülîstan*, Harezmi'nin *Muhabbetnâme*, Kutb'un *Hüsrev ü Şîrîn* adlı eserlerini 14. yüzyıl Harezmi anıtları gibi Eski Özbekçe olarak isimlendirmiştir (Fazılov, 1971, s.14).

Baskakov, *Nehcü'l-Ferâdis*, *Muhabbetnâme*, *Hüsrev ü Şîrîn*, *Miracnâme* eserlerinin dillerini Altın Ordu edebi dili, *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Yûsuf ve Züleyhâ*, *Oğuznâme* eserlerinin dilini ise Çağatay ulusunun edebi dili olarak göstermiştir (Baskakov, 2008, s.177). Şerbak ise Kutb ve Harezmi'ni Altın Ordu dönemine atfetmiştir (Şerbak, 1962, ss.21-22). Kutb'un "Hüsrev ve Şirin" eserinin dil özelliklerini inceleyen Hacıeminoğlu, "Altın Ordu sahasında yazılmış "Kıpçakça" bir eser olarak kabul edilen *Hüsrev ü Şîrîn* hem Harezmi yazı dilinin hem de Çağataycanın hususiyetlerini taşımaktadır" yazmıştır (Hacıeminoğlu, 2000, s.10).

Argunşah, Harezmi Türkçesine *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, *Muinü'l-Mürîd*, *Nehcü'l-Ferâdis*, *Hüsrev ü Şîrîn*, *Muhabbetnâme*, *Sirâcü'l-Kulub*, *Miracnâme*, *İbn-i Mühenna* Sözlüğü ve Harezmi Kur'an tercümelerini atfetmiştir (Argunşah, 2020, ss.54-56). Gülten Sağol da *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, *Muinü'l-Mürîd*, *Nehcü'l-Ferâdis*, *Hüsrev ü Şîrîn*, *Muhabbetnâme*, *Miracnâme* ve Harezmi Kur'an tercümelerini Harezmi Türkçesi içerisinde vermektedir (Sağol, 2002). Aysu Ata Harezmi Türkçesi adı altında *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, *Muinü'l-Mürîd*, *Nehcü'l-Ferâdis* ve *Satır Arası Kur'an Tercümesi*, Harezmi-Altın Ordu Türkçesi eserleri olarak *Hüsrev ü Şîrîn*, *Muhabbetnâme*, *Sirâcü'l-Kulub*, *Miracnâme*, *Dasitan-ı Cumcuma* eserlerini vermektedir (Ata, 2016).

Eckmann, *Kıyasü'l-Enbiyâ* ve *Muinü'l-Mürîd*'i Harezmi eserler, Kutb'u da Altın Ordu şairi olarak adlandırır (Eckmann, 2017, s.4). Samoyloviç ise, *Kıyasü'l-Enbiyâ* dilinin Karahanlıcaya daha yakın olduğunu, bu nedenle ona Çağatayca adını vermenin doğru olmadığını yazmıştır (Samoyloviç, 2005, s.60).

Görüldüğü kadarıyla, hangi eserlerin Harezmi Türkçesine ait olduğuna ilişkin birbirinden farklı çeşitli görüşler vardır. Makalede çoğu dil tarihçileri tarafından Harezmi Türkçesiyle yazıldığı görüşüne varılan *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, *Nehcü'l-Ferâdis*, *Mu'înü'l-Mürîd* eserleri ve Horasan'da bulunan Satır arası Kur'an Tercümesi çalışma kapsamına alınmıştır.

4. HAREZM TÜRKÇESİNDE YAZILAN ESERLERDEKİ BİTKİ ADLARI

Tüm Orta dönem metinlerinde olduğu gibi, Harezmi Türkçesinde yazılan eserlerde de Farsça ve Arapça kökenli fitonim sözcükler vardır (Örn. *armud* (Farsça), *çenar* (Farsça), *dane* (Farsça), *diraht* (Farsça), *eşcar* (Arapça), *hurma* (Arapça), fakat bu sözcükler Türk kökenli sözcüklerle karşılaştırıldığında çok azdır.

Yığaç / ağaç “ağaç”

Eski Türkçede kullanılan, yazılı eserlerde *ı*, *ığaç*, *yığaç*, *yağaç*, *ağaç* fonetik varyantlarında yer alan ve çağdaş Türk yazı dillerinde işlek olan *ağaç* sözcüğü araştırılan metinlerde *ağaç* / *yığaç* ve *yağaç*³ olarak kullanılmıştır. Sözcü kaynaklarda geçen *ı* şekli Turfan metinlerinde “ağaç, bitki, ekin, orman” (Bang, Gabain, 1937, s.10; Rachmati, Eberhard, 1937, s.21) anlamlarında kullanılmaktadır. Aynı zamanda Turfan metinlerinde “ağaç” anlamına gelen *ığaç* (Samuel, 2020, s.36) sözcüğü de bulunmaktadır.

Gabain, *Altürkische Grammatik* adlı kitabında *ı* sözcüğünü “bitki, ekin, orman” anlamında vermiştir (Gabain, 1950, s.309). *Drevnetyurkskiy Slovar* kitabında “bitki” anlamında *ı* sözcüğü ve *ı* *ığaç* “her türlü bitki örtüsü” ile *ı* *tarığ* “tahıl bitkileri” (DTS, 1969, s.216) sözcük birleşimi de geçmektedir. M. Kaşgarlı'nın lügatinde *ağaç* sözcüğü *yığaç* şeklindedir: “*يغاج* yığaç: Buradan alınarak “*أزم* *يغاجي* üzüm yığacı” ve “*يفاق يغاجي* yağak yığacı” denir, “üzüm ağacı”, “ceviz ağacı” demektir. Bunu elifle *يغاج* şeklinde yazmak daha iyidir” (DLTB, III, s.8).

Orta Çağ'da yazılan metinlerde çoğunlukla *yığaç* / *ağaç* yazımıyla kullanılan sözcük, “dalları ve sağlam gövdesi olan uzun yıllar yaşayabilen bitki” (AİL, s.53) anlamını ifade etmekle birlikte aynı zamanda “sopa, tahta, dal, değnek ve ölçü birimi” (DLT, IV, s.678; Ünlü, 2012, s.682; İM, ss.67-68; AHK, s.1) olarak anlamsal çeşitlilik

³ *Harezmi Türkçesinde Bitki Adları* başlıklı tabloda sözcüklerin metinlerde buldukları kaynaklar gösterilmiştir.

göstermektedir. Sözcüğün “bitki” içerikli anlamıyla orta dönem metinlerine döndüğümüzde böyle bir tablo ile karşılaşmak mümkündür: *yığaç Kutadgu Bilig*'de altı (Sirasöğüt, 2020, s.397), *Atabetü'l-Hakayık*'ta iki kez (AH, s.66), Karahanlı Türkçesinde yazılan ilk Kur'an tercümesinde dört (KİKT, s.76), *Orta Asya Tefsiri*'nde *yığaç* bir (Borovkov, 1963, s.156), *ağaç* üç (Borovkov, 1963, s.37), *Oğuz Kağan Destanı*'nda *yığaç* bir kez (OKD, s.12), *ığaç* dokuz (OKD, s.14); *ağaç* yazımıyla *Kitabi-Dede Korkut*'ta elli iki (KDK, s.8), *Süheyl ve Nevbahar*'da otuz dört (Çığa, 2013, s.510), *Varka ve Gülşah*'ta on altı (VG, s.300), *Gülistan* tercümesinde yirmi dört yerde (Karamanlıoğlu, 1978, s.197), Ş. Hamza'nın *Yusuf ve Züleyha* eserinde ise yedi kez (YZ, s.26) geçmektedir.

Harezmi Türkçesi eserlerinden *Mukaddimetü'l-Edeb*'de sadece bir kez *ağaç* yazımıyla geçen sözcük “tahta” anlamında kayda alınmıştır (*ağaç* başmak keydi (ME, 140/8) “tahtadan başmak giydi”). Aynı cümle metinde biraz daha aşağıda fakat bu defa *yığaç* yazılışıyla tespit edilmiştir (*yığaç* başmak keydi (ME, 150/2)). Bu iki sözcük dışında *Mukaddimatü'l-Edeb*'de “ağaç” anlamında yirmi dört kez *yığaç* sözcüğü kullanılmıştır.

Kıyasü'l-Enbiyâ'da söz konusu sözcük bir defa *ağaç* ve yüz yirmi dört kez *yığaç* şeklindedir (yüz yirmi dört sözcükten yüz altısı “ağaç”, on sekizi “dal, sopa”, tahta” anlamlarındadır); *Nehcü'l-Ferâdis*'te kırk kez geçen *yığaç* sözcüğü (on iki kez “ağaç” (bitki), on dokuz yerde “dal, sopa, çöp”, dokuz kez “uzunluk ölçüsü” manalarında), bir yerde “sopa” anlamında *ağaç* (Abu Hanifeke igirmi *ağaç* urdılar (NF, 186/13) “Abu Hanife'ye yirmi sopa vurdular”) yazımındadır.

Kur'an-ı Kerim'in Harezmi yazılmış satır arası tercümesinde, incelenen sözcük 3 yazımda geçmektedir: 1. *ağaç* (otuz bir kez: bunlardan yirmi dördü “ağaç (bitki)”, dördü “odun, sopa”, üçü “uzunluk ölçüsü”); 2. *yağaç* (bir “ağaç (bitki)” ve bir kez “uzunluk ölçüsü” olarak); 3. *yığaç* (sadece bir yerde ve “ağaç” anlamında).

Günümüzde çağdaş Türkçelerde *ağaç* / *ağaç* / *ağas* / *ağaç* biçimlerinde sabitleşen sözcüğün tarih boyunca yazılı eserlerdeki kronolojik gelişimi şu şekilde belirtilebilir: 1+ğaç > yığaç (çok az durumda yağaç / ığaç) > ağaç.

Böylece, araştırılan eserlerde ağaç adlarından **artuç yığacı**, **buğday yığacı**, **kabak yığacı**, **söğüt yığacı**, **sürme yığacı**, **yulğun yığacı**; meyve ağacı adlarından: **alma**, **armud**, **heyva**, **üzüm**, **tut**, **yigde**; tahıl bitkilerinden **arpa**, **buğday**, **aşlık** “buğday”, **konak** “çavdar”, **tarig** “buğday”, **tuturğan** “pirinç”, **yasmuk** “mercimek”; diğer bitkilerden

kamış, mamık “pamuk”, **sarımsak, soğan, kavun / kağun, yağur** “susam”, **yorınçkan** “yonca” sözcüklerinin kullanıldığı tespit edilmiştir.

Alma “elma”

Meyve adlarından *Kıyasü'l-Enbiyâ* ve *Nehcü'l-Ferâdis* eserlerinde geçen *alma* sözcüğünün Oğuzlar tarafından kullanıldığını, diğer Türklerin ise bu sözcüğe *almıla* adını verdiklerini Kaşgarlı Mahmud bildirmektedir (DLT, I, s.187).

Ayva sözcüğünün kökeni Farsçaya dayandırılmaktadır. Kaşgarlı Mahmud, DLT'de sözcüğünün *awya* şeklinde ve sadece bir lehçede kullandığını belirtmiştir (DLT, I, s.174). *İbn Mühenna Lugați*’nde bu sözcük *ayva*’dır (İM, s.74).

Aşlık; buğday “buğday”

Harezmi Türkçesinde yazılan metinlerde "buğday" anlamında iki sözcük kullanılmıştır: 1. *aşlık*, 2. *buğday*. Kaşgarlı Mahmud her iki sözcük hakkında da bilgi vererek, "Oğuzların buğdaya aşlık" (DLT, I, s.174), "Barsğan halkının ise buğday" (DLT, III, s.225) dediklerini belirtmiştir. İncelenen eserlerde her iki sözcüğün kullanım sıklığı hemen hemen aynıdır (*aşlık*: ME - 4, KE - 58, MM-2, NF - 2; *buğday*: ME - 1, KE - 57, NF - 9, MM - 1, HKT -1 kez). Bu durum, mevcut dönemin standart yazılı dilinde çeşitli Türk boylarının dil hususiyetlerinin yan yana kullanıldığını bir kez daha kanıtlamaktadır.

Budak / butak; dal “dal”

Günümüzde farklı Türkçe yazı dillerinde birbirinin eş anlamlısı olarak sabitleşen *dal* ve *budak* sözcükleri Harezmi yazılan eserlerde de etkindir. Fakat Kaşgarlı Mahmud, sözlüğünde bu iki sözcüğün farklı özelliklerine dikkat çekmiştir. Şöyle ki DLT'de *butk / butak* "her şeyin dalı, budağı" (DLTB, I, s.377), *tal* ise "yaş dal" (DLTB, III, s.156) anlamlarında kaydedilmiştir.

Araştırılan eserlerde Türkçenin tarihsel gelişimini öğrenmek açısından ilgi çekici birkaç bitki ismi hakkında detaylı bir açıklamaya ihtiyaç duyulmaktadır.

Borlak “üzüm bağı”

Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb*’de bir cümlede geçen *borlak* sözcüğünü (butakları karışmış *borlaklar* (ME, 145/1) "sık yapraklı genç ve gür ağaç" şeklinde vermiştir (ME, s.106). *Borlak* sözcüğü, Harezmi Türkçesiyle yazılan eserlerden *Mukaddimetü'l-Edeb* dışında *Kıyasü'l-Enbiyâ* ve Kur’an’ın Harezmi satır arası tercümesinde kullanıldığı da tespit edilmiştir. Araştırmacılarından Aysu Ata,

sözcüğün anlamını “üzüm bağı” (KE, s.133), Yaşar Şimşek “bağ, üzüm bağı” (HKT, s.108) olarak belirtmişler.

Borlak sözcüğünün tam anlamını görebilmek için Harezmi Türkçesinde yazılan metinlerdeki cümlelere bakmak lazımdır: andın keçtiler bir *borlak* kördiler ferişte aydı üzüm alıp yese-miz bolkay mu (KE, 20r12, 13) “ondan geçtiler, bir üzüm bağı gördüler, melek dedi: üzüm alıp yesek olur mu?” Buradaki bağlamdan da anlaşılacağı üzere konu “üzüm bağı” hakkındadır. Fakat Harezmi Kur’an tercümesinde (*borlakları* bolkay iki uçmak (HKT, 179a5) *borlak* sözcüğünün üzerinde Farsça *bostan* (bostan “1. sebze bahçesi, 2. kavun, karpuz tarlası”) yazılmıştır. Dolayısıyla *borlak* sözcüğünün üzerine *bostan* yazıldığı için cümlenin açıklaması şu şekilde verilmelidir: "bostanları olacak iki cennet".

Gabain eski Uygur Türkçesi metinlerindeki *bor* sözcüğünü "şarap" (Gabain, 1950, s.87), Paul Pelliot ise *borluk* sözcüğünü "meyve bahçesi" (bu ârig ilitâyin, borlugumun közâdzün (Pelliot, 1914, s.259) "bu adamı getireyim, meyve bahçemi korusun") anlamında vermişler. Ancak şunu da belirtmek gerekir, Pelliot kitabının sonunda, sözlük bölümünde, *borluk* sözcüğünün karşısına Fransızca *jardin fruitier* “meyve bahçesi” çevirisini yazdığı halde, DTS’de Pelliot’un söz konusu kitabından alıntı yapılsa da anlamı *vinogradnik* “üzüm bağı” olarak gösterilmiştir (DTS, s.113).

Diğer yazılı eserlerden - *DLT*’de (DLT, III, s.130), *Kutadgu Bilig*’de (Arat, 1947, s.48) ve *Atabetü'l-Hakayık*’ta (Arat, 1992, s.12) *bor* "şarap"tır. Yine *Kutadgu Bilig*’de *borçı* "şarapçı; içki içen, içki düşkün" (Arat, 1992, s.102) anlamında verilmiştir. Şunu da belirtmek gerekir, *Atabetü'l-Hakayık*’ın Ayasofya ve Topkapı nüshalarında, diğer nüshalardaki *yüzçi* (yani “ikiyüzlü”) sözcüğünün yerine *borçı* yazılmıştır (Arat, 1992, s.73).

Böylece, *bor* sözcüğünün yazılı metinlerdeki “şarap” anlamından yola çıkarak tüm incelenen metinleri de dikkate alarak, Harezmi Türkçesiyle yazılan eserlerde *borlak* sözcüğünün anlamını “üzüm bağı” olarak gösterdik.

Konak “çavdar”

Araştırmaya dahil edilen eserlerden sadece *Kıyasü'l-Enbiyâ*’da geçen (közleri yaşındın *konak* boldı (KE, 13v18) "gözlerinin yaşından *çavdar* yeşerdi") bu sözcüğü, Mahmud Kaşgarlı *Divanü Lugati't-Türk*’ün bir yerinde "bir çeşit kaba darı" (DLTB, III, s.347), başka bir yerinde ise "çavdar" (DLT, I, s.306) izahını vermiştir. *Konak*

sözcüğü aynı zamanda eski Uygurca yazılan ilk tıp metninde de "darı" (Rachmati, 1930, s.10) anlamında kullanılmıştır.

Tuturğan “pirinç”

Türkçe yazılı metinlerde "pirinç" anlamında kullanılan ilk sözcük *tuturğan*'dır. Söz konusu sözcük hem Kaşgarlı'nın (تۇتۇرغان *tuturğan* (DLT, I, s.493), hem de *İbn Mühenna*'nın (Arapça الارز "pirinç" sözcüğünün karşısına تۇتۇرغان *tuturğan* (KHİHL, s.181) yazmıştır) sözlüklerinde geçmektedir. *Tuturğan* sözcüğü Uygur metinlerinde de kullanılmıştır (Rachmati, 1930, s.28). "Moğollar da pirince Türkler gibi, *tuturğan* diyorlardı. Sonradan Moğollar bu sözü dejenere etmiş ve *dodorğa*, *tuturğa* şekline sokmuşlardı" (Ögel, 1978, s.207).

Uruk / urluk “tohum”

Sözcük, *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da *urluk* ve *Mu'inü'l-Mürid*'de *uruk* "tohum, tahıl" anlamında kullanıldığı halde, *Nehcü'l-Ferâdis*'te (NF, 48/15) ve Kur'an'ın Harezme tercümesinde artık "soy" (HKT, 117b3) anlamına evrilmiştir. *Divanü Lugati't-Türk*'te açıklaması şu şekilde verilmiştir: "أُرُغ *uru*: tane. Tohuma da *uruğ* denir... Hısımlara dahi - buna benzetilerek أُرُغ تُرُغ *uruğ turığ* denir (DLTB, I, ss.63-64).

Yorınçkan “yonca”

Harezmi Türkçesiyle yazılan Kur'an-ı Kerim'in satır arası tercümesinde geçen *yorınçkan* sözcüğü *Divanü Lugati't-Türk*'te *yorınçğa* (DLT, III, s.433) ve *yorınça* yazımı ile yazılmıştır ve Oğuzca olduğu (DLT, III, s.377) gösterilmiştir.

Metinlerde bitkilerin ekimini, yetişmesini, büyümesini ifade eden fiillere de rastlamak mümkündür: *Kıyasü'l-Enbiyâ*'da *bişürül-* (KE, 180r20) "büyüme, yetişme", *bit-* (KE, 128v6) "bitme, büyüme, türeme", *çiçeklen-* (KE, 67r15); ayrıca *Mukaddimetü'l-Edeb*'de *çiçekle-* (ME, 13/5), *Kıyasü'l-Enbiyâ* ve *Mu'inü'l-Mürid*'de "tarlayı ekmek" anlamındaki *tarı-* ve incelenen eserlerin hepsinde (*Mukaddimetü'l-Edeb* hariç) *ek-* fiili vs. *Divanü Lugati't-Türk*'te *ekin* sözcüğünün Oğuzca olduğundan bahsedilmektedir (DLT, I, s.145). Ayrıca *ek-* fiiliyle yan yana kullanılan *tarı-* (KE ve MM) sözcüğü ve anlam çeşitliliği ile karşımıza çıkan *tarığ* ("tahıl, buğday, tohum; ekmek, tarla") sözcüğü de kullanılmaktadır. DLT'de *tarığ* sözcüğünün üç anlamı verilmiştir: "tohum" (DLT, I, s.196), "buğday" (DLT, I, s.209), "tahıl" (DLT, III, s.371).

Harezme yazılan eserlerde kullanılan Türk kökenli bitki adları bir tablo halinde aşağıdaki gibi sunulmuştur.

Tablo 1. Harezmece Metinlerde Geçen Türkçe Kökenli Bitki Adları

Mukad-dimetü'l-Edeb	Şışâşü'l-Enbiyâ	Mu'înü'l-Mürîd	Nehcü'l-Ferâdis	Harezmece Kur'an Tercümesi	Anlamı
ağaç (140/8) ⁴ yığaç (13/5)	ağaç (120r20) yığaç (11v5)		ağaç (186/13) yığaç (24/2)	ağaç (282a5) yağaç (309b4) yığaç (237a7)	Ağaç
	alma (12v17)		alma (171/4)		Elma
	arpa (13v20) arfa (237v1)		arpa (28/11)	arpa (299a7)	Arpa
	artuç (142v18)			artuç (137a1)	Ardıç (ağacı)
aşlık (99/1)	aşlık (66v21)	aşlık (17a6)	aşlık (337/13)		Buğday
	ayva (71r7)				Ayva
	bişürül- (180r20)				Büyüme, yetişmek
	bit- (128v6)				Bitmek, yetişmek
borlak (145/1)	borlak (20r12)			borlak (179a5)	Üzüm bağı
budak (169/3) butak (193/2)	budak (78r9) butak (11v4)	butak (3b17)		butak (132a2)	Budak, dal
buğday (31/2)	buğday (8r18)	buğday (12a2)	buğday (281/2)	buğday (272b10)	Buğday
	çayır (3r13)				Çayır
çiçek (98/8)	çiçek (67r10)	çiçek (18b4)	çiçek (353/7)	çiçek (147a5)	Çiçek
çiçekle- (13/5)	çiçeklen- (67r15)				Çiçek aç- mak
			çimgen	çimgen	Çimen

⁴ Rakamlar kelimenin metindeki yerini, yani hangi sayfa ve satırda kullanıldığını göstermektedir.

			(64/14)	(72a1)	
			çökürdek (159/12)		Buğday arpa gibi ufak şey- lerin tanesi
				efin (303b6) ewin (177a2) ewün (147a4)	Tane, tohum
	ek- (90r16)	ek- (13b6)	ek- (435/1)	ek- (186a6)	Ekmek, ekin ekmek
ekin (8/8)	ekin (20r11)	ekin (13b4)	ekin (43/14)	ekin (71b1)	Ekin
	kabak (55r16)				Kavak (ağacı)
kavun (71/1)	kağun (85v4)				Kavun
	kamış (18v19)				Kamış
	konak (13v18)				Bir tür ufak darı
koz (57/6)					Ceviz
	kök (90r18)				Ot
	mamuk (173 v18)				Pamuk
			orman (341/6)		Orman
ot (6/5)	ot (34v12)		ot (296/14)	ot (303b6)	Ot, nebat
otlağ (51/2)	otlağ (47r8)	otlağ (13b15)	otlağ (22/3)	otlağ (307a1)	Otlak, mera
	öl (174v18)	öl (6b10)			Yaş, taze
	sarmusak (119r5)		sarımsak (25/11)		Sarımsak
	soğan (119r5)				Soğan
söğüt (156/4)					Söğüt (ağacı)
sürme			sürme		Sürme

yıgacı (228/1)			yıgacı (347/11)		ağacı
	tal (68v1)		tal (363/11)		Dal
	tarik (216v4) tarıg (92v10)		tarıg (362/17)	tarıg "tarla" (143a1; "ekin" (132a1)	Buğday, zahire
	tarı- (13v20)	tarı- (23a8)			Tarlayı ekmek
				tarıglağ (20a5)	Ekin
	tiken (11v12)	tiken (18b4)	tiken (17/12)	tiken (136b13)	Diken
	tut (120r20)				Tut
			tuturğan (292/12)		Pirinç
	urluk (162r16)	uruk (18a10)			Tohum, tane
üzüm (44/3)	üzüm (87v4) yüzüm (160/1)		üzüm (298/11)	üzüm (304b2)	Üzüm
	yafrak (97r14) yapurğak (12r13) yawurğak (174r5)		yaprak (43/14) yapurğak (57/3)	yaprak (345a1) yapurğak (137a2)	Yaprak
yağur (75/7)					Küncü, susam
	yasmuk (13v18)		yasmuk (43/1)		Mercimek
yemiş (12/6)				yemiş (90a5)	Meyve, yemiş
	yigde (12r15)				İğde
				yorinçğan (309b4)	Yonca
	yulğun (16v7)				Güz (ağacı)

Harezmi Türkçesinde yazılan eserlerde geçen (Mukaddimetü'l-Edeb,

Kıssaşü'l-Enbiyâ, Mu'înü'l-Mürîd, Nehcü'l-Ferâdis, Harezmece Kur'an Tercümesi) Türkçe kökenli bitki adları derlenmiş ve tabloda kaynakları gösterilmekle çağdaş Türkçedeki anlamlarıyla verilmiştir.

4. SONUÇ

Bu çalışmada Harezme Türkçesiyle yazılmış eserlerde kullanılan bitki ve bitkilerle ilgili sözcüklerden yola çıkılarak şu sonuçlara varılmıştır:

1. Kimi sözcükler o kadar geniş kullanım alanına sahiptir ki incelenen tüm eserlerde aynı yazılışla yer almaktadır (Örn. buğday, ekin, çiçek, otlağ vb.).

2. Araştırma konusuna dahil edilen metinlerde pek çok bitki adı aynı biçimde yazılmış olsa da bazıları ya aynı eserde ya da farklı eserlerde yazılış farklılıkları göstermektedir. Mesela, *Kıssaşü'l-Enbiyâ*'da *yapragak* sözcüğü üç farklı yazılışta geçmektedir: 12 defa *yapragak*, 4 defa *yafraq* ve 1 yerde *yawragak*. Veya “dal, budak” sözcüğü *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Kıssaşü'l-Enbiyâ*'da *budak*, *Muinü'l-Mürîd* ve Harezmece *Kur'an-ı Kerim* tercümesinde ise *butak* şeklinde yazılmıştır.

3. Eş anlamlı sözcüklerin kullanımı gözden kaçırılmamalıdır: *butak* = *dal*; *buğday* = *aşlık* = *tarığ*; *ek-* = *tarı-* vb. Bu durum farklı Türk kavimlerinin dillerine ait sözcüklerin ortak yazı dilindeki yansımaları göstermektedir.

4. Bazı sözcükler araştırılan metinlerden yalnızca birinde kullanılmaktadır. Bu da sözcüğün Harezme Türkçesinde pek aktif olmadığını göstermektedir. Mesela, “kavak ağacı” anlamına gelen *kabak* sözcüğü sadece *Kıssaşü'l-Enbiyâ*'da, *orman* sözcüğü *Nehcü'l-Ferâdis*'te, “ceviz” anlamında *koz* sözcüğü, “susam” anlamında *yağır* sözcüğü ise sadece *Mukaddimetü'l-Edeb*'de geçmektedir.

5. Orta dönem yazılan metinlere genel olarak baktığımızda bitki adlarında çok az farklılık olduğu anlaşılmaktadır. Hemen hemen tüm bitki adları Orta dönem Türk yazı dilinin sözcük dağarcığında yer almaktadır.

Böylece eserlerdeki Türkçe kökenli bitki adlarının zenginliği ve çeşitliliği, tarih boyunca doğayla uyum içinde yaşayan Türklerin çevreye verdiği değeri göstermektedir. Türkler, kadim zamanlarda çevresinde yetişen her bitkiye özel bir ad vererek onun değerini artırmışlar. Genel olarak ağaç, meyve ve bitkilere verilen adların

Türkçe kökenli olması, aynı zamanda bu bitkilerin Türklerin yaşadığı coğrafyada yetiştiğine de işaret etmektedir. Zamanla Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerin Türk diline müdahalesi söz konusu sözlük birimleri etkilememiş, bitki adlarının çoğu (bir kısmı birkaç sesletimsel farklılıkla) çağdaş Türk yazı dillerinde kendini korumayı başarmıştır.

KAYNAKÇA

- Abdurahmanov, K.A. (1996). *Karahanidsko-Uygurskiy Yazık. Yazıkı Mira. Tyurkskiye Yazıkı*. Rossiyskaya Akademiya Nauk.
- Abedalaziz, G. (2012). *Moh'd Jalal Al-Turk. Kitābu Bulğatu 'l-Muštāq İ Luğati 't-Türk We'l-Kıfçāk Üzerine Dil İncelemesi*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Arat, R.R. (1947). *Kutadgu Bilig. I. Metin*. Milli Eğitim Basımevi. – www.aton.ttu.edu
- Argunşah, M. (2020). *Harezmi ve Kıpçak Türkçesi. Türkoloji el kitabı*. Yunus Emre Enstitüsü.
- Ata, A. (2016). *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi. Harezmi- Altın Ordu Türkçesi*. Ankara Üniversitesi.
- Bang, W. ve Gabain, A. (1937). *Türkische Turfan-Texte IV*. Verlag Der Akademie Der Wissenschaften.
- Baskakov N.A. (2008). *Tyurkskiye Yazıkı. Yazıkı Narodov Mira*. LKİ.
- Borovkov, A.K. (1963). *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv*. İzdatelstvo Vostochnoy Literaturi.
- Çiğ, Ö. (2013). *Süheyl ü Nev-Bahar (Metin-Aktarma, Art Zamanlı Anlam Değişimleri, Dizin)*. Yüksek Lisans Tezi. Dicle Üniversitesi.
- Degtyarev, G.A. (2002). *Çuvaşskaya Narodnaya Agrobotaniçeskaya Terminologiya*. ÇGİGN.
- Eckmann J. (2017). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. Osman Fikri Sertkaya (Haz.). Türk Dil Kurumu.
- Fazılöv E. (1996). *Horezmiysko-Tyurkskiy Yazık. Yazıkı Mira: Tyurkskiye Yazıkı*. Rossiyskaya Akademiya Nauk.
- Fazılöv E. (1971). *Starouzbekskiy Yazık. Horezmiyskiye Pamyatniki XIV Veka*. Fan.
- Gabain, A. (1950). *Alttürkische Grammatik. Mit Bibliographie, Lesestücken Und Wörterverzeichnis, Auchneutürkisch. Mit Vier Schrifttafeln Und Sieben Schriftproben*. 2. Verbesserte Auflage. Otto Harrassowitz.
- Gabain, A. (1954). *Türkische Turfan-Texte VIII. Texte In Brahmischrift*. Akademie -Verlag-Berlin.
- Gizzatov, R.G. (2011). *İz İstori İzüçeniya Leksiki Zemledeliya v Tyurkologii. Mir Nauki, Kulturi, Obrazovaniya*. 5(30), 355-357.
- Hacıeminoğlu M.N. (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*. Türk Tarih Kurumu.
- Karamanlıoğlu, A.F. (1978). *Gülistan Tercümesi*. Milli Eğitim Kitabevi.
- Levend, A.S. (1968). *Ali Şir Nevai. Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler*, Türk Tarih Kurumu.
- Navoi, Alişer. (1970). *Eserleri*. Fan.

- Ögel, B. (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş.2. Türklerde Ziraat Kültürü (Göktürklerden Osmanlılara)*. Kültür Bakanlığı.
- Pelliot, P. (1914). La Version Ouigoure De L'histoire Des Princes Kalyanamkara Et Paramkara. *T'oung Pao, II Series*, 15(2), 225-272.
- Rachmati, G.R. (1930). *Zur Heilkunde Der Uiguren. I. Sonderausgabe Aus Den Sitzungsberichten Der Preussischen Akademie Der Wissenschaften*. Phil.-Hisst. Klasse. Verlag Der Akademie Der Wissenschaften.
- Rachmati, G.R. ve Eberhard, W. (1937). *Türkische Turfan-Texte VII*. Verlag Der Akademie Der Wissenschaften.
- Roux, J-P. (2023). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. Türkçesi: Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan. Dergah.
- Sağol G. (2002). *Harezmi Türkçesi ve Harzem Türkçesi ile Yazılan Eserler*. *Türkler. Orta Çağ*. Yeni Türkiye.
- Samoyloviç A.N. (2005). *Tyurkskoe Yazıkoznaniye. Filologiya. Runika*. Vostochnaya Literatura.
- Samuel, N.C. (2020). *Lieu Select Manichaeon Texts From Goço (Turfan)*. Ancient India And Iran Trust Cambridge (UK).
- Srasöğüt, M. (2020). *Kutadgu Bilig'in Sıklık Sözlüğü*. Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üniversitesi.
- Şerbak, A.M. (1962). *Grammatika Starouzbekskogo Yazıka*. Nauka.
- Ünlü, S. (2012). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Eğitim.

Kısaltmalar

- AH Arat, R.R. (1992). *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık*. Türk Tarih Kurumu.
- AHK Caferoğlu, A. (1931). *Abū-Hayyān. Kitāb Al-İdrāk Li-Lisān Al-Atrāk*. Evkaf.
- AİL *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti*. (2006). Şerg-Gerb.
- DLT Asker, R. (2004). *Kaşğari, Mahmud. Divanü Lüğat-it-Türk*. Ozan.
- DLTB Atalay, B. (1986). *Kaşğari, Mahmud. Divanü Lüğat-it-Türk*. Türk Dil Kurumu.
- DTS *Drevnyurškiy Slovar'*. (1969). Nauka.
- EK اختر كبير عربيجه تورکجه سۆزلوک ۱۲۹۳
- HTK Üşenmez, E. (2020). *Satır Arası 1000 Yıllık Türkçe Kur'an Tercümesi*. Akademik Kitaplar.
- İM Hacıyev, T. (2008). *Seyid Ehmed Cemaleddin İbn Mühenna. Hilvetül-İnsan ve Hilbetül-Lisan*. Kitap Alemi.
- KE Ata, A. (1997). *Kısaşü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları)*, I. *Giriş-Metin-Tıpkıbasım. II. Dizin*. Türk Dil Kurumu.
- KHİHL کتاب حلیة الانسان و حلیة اللیسان (ابن مَهَنَّا) لغتی فارسی تورکجه موغولجا ۱۳۳۸-۱۳۴۰
- KİKT Ata, A. (2013). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş- Metin-Notlar-Dizin)*. Türk Dil Kurumu.
- KDK "Kitabi-Dede Korkud" *Dilinin Statistik Tehlili*. (1999). Hazırlayanlar: Veliyeva K.A., Mahmudov M.E., Pines, B.Y. Rehmanov, C.E., Sultanov, V.S. Elm.
- KTLS *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. (1991). Kültür Bakanlığı.
- ME Yüce, N. (1993). *Ebu'l-Kāsım Cārullāh Mahmūd Bin Omar Bin Muhammed Bin Ahmed Ez-Zamahşari El-Hvārizmi Mukaddimetü'l'-Edeb. Hvarizm Türkçesi ile Tercümelî Şuşter Nüshası. Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*. Türk Dil Kurumu.
- MM Karamanlıoğlu, A.F. (2006). *Şeyh Şeref Hıvâce. Mu'îmü'l-Mürîd*

- (*Transkripsiyonlu Metin. Dizin-Tıpkıbasım*). Beşir.
- NF Mahmüd Bin Ali. (2014). *Nehcü'l-Ferâdis. Uştmahlarınġ Açık Yolu*. (Cennetlerin Açık Yolu). Tıpkıbasım ve Çeviri Yazı Janos Eckmann. Yayımlayanlar: Semih Tezcan- Hamza Züfıkar. Dizin-Sözlük: Aysu Ata. Türk Dil Kurumu.
- OKD Bang, W. ve G.R.Rahmeti. (1936). *Oġuz Kaġan Destanı*. Burhaneddin.
- VG Köktekin, K. (2007). *Yüsuŧ-ı Meddah. Varka ve Gülşah (İnceleme-Metin-Dizin)*. Türk Dil Kurumu.
- YZ Tas, İ. (2017). *Şeyyad Hamza. Yusuf ve Zeliha (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Sözlük)*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.